

PANOVNICE NA ROZHRANÍ EPOCH A CESTA K MODERNÍMU STÁTU A PRÁVNÍMU ŘÁDU (Před třemi sty lety se narodila Marie Terezie)

Ladislav Vojáček*

Abstrakt: Článek je připomenutím třístého výročí narození Marie Terezie, které připadá na 13. května tohoto roku. Autor panovnici představuje jako symbol doby, v níž habsburská monarchie opatrně, ale zároveň rázně nakročila na cestu vedoucí k modernímu státu, k jeho efektivnějšímu řízení prostřednictvím profesionálního aparátu a pro všechny platných právních předpisů a k sociálně spravedlivější společnosti, tedy k tomu, co dnes – se všemi klady i zápory – považujeme za západní civilizaci. Přicházející revoluční přeměna společnosti, včetně nového pohledu na fungování státu a na roli práva, Marie Terezie odstartovala svým odpovědným přístupem k panovnickým povinnostem a schopností reflektovat potřeby společnosti. Autor přibližuje motivace, obsah a důsledky nejdůležitějších tereziánských reforem. Zmiňuje reformy státního aparátu (novou organizaci a profesionalizaci poradních orgánů, správních orgánů i soudnictví), kodifikaci jednotného česko-rakouského trestního a směnečného práva i pokus o kodifikaci práva občanského, finanční, vojenské, národohospodářské, poddanské, církevní i školské reformy. Oceňuje přitom, že reformy z tereziánského období nebyly tak razantní jako pozdější opatření Josefa II., často však byly daleko trvalejší. Stručně si také všimá, jak tereziánské reformy hodnotili současníci a učebnice dějepisu a právních dějin z konce 19. a začátku 20. století, z doby první Československé republiky a z poúnorového i normalizačního Československa.

Klíčová slova: Marie Terezie, habsburská monarchie, české země, osvícenský absolutismus, reformy

1. RENASCENS SPES ORBIS

Císař a král Karel VI. Habsburský se po smrti svého bratra Josefa I. stal posledním žijícím mužským příslušníkem habsburského rodu. Proto brzy po nástupu na trůn, v roce 1713, „ve slavném shromáždění všech tajných rad z rozličných království a zemí“¹ vyhlásil nařízení, jež do dějin vešlo jako Pragmatická sankce. Dokument, který Valentin Urfus oprávněně označil za rodný list podunajské monarchie,² vytvořil z habsburského soustátí celek s jednotnými předpisy o nástupnictví a pro případ, že panovník nebude mít mužské potomky, zaručoval nástupnictví na všechny habsburské trůny též princeznám z vládnoucího rodu a jejich potomkům.

Alternativa, že se po smrti vládnoucího císaře Karla VI. v duchu Pragmatické sankce na habsburské trůny posadí žena, se zpočátku nejevila příliš pravděpodobně. Císařskému páru se totiž v roce 1716 narodil syn Leopold Johann Josef. Neduživé dítě však zemřelo už na podzim téhož roku. Nicméně stále existovala reálná možnost, že na svět přijde další mužský potomek, zvláště když císařovna byla v té době opět v pozhaném stavu. Nikdo se proto asi nedokáže vžít do pocitů římsko-německého císařského páru Karla VI. a Alžběty Kristýny Brunšvické (Elisabeth Christine von Braunschweig-Wolfen-

* Prof. JUDr. Ladislav Vojáček, CSc., katedra dějin státu a práva Právnické fakulty Masarykovy univerzity.
E-mail: Ladislav.Vojacek@law.muni.cz.

¹ TOMEK, Václav Vladivoj. *Děje království českého*. Praha: nákladem Fr. Řivnáče, 1885, s. 304.

² URFUS, Valentin. 19. 4. 1713. *Pragmatická sankce. Rodný list podunajské monarchie*. Praha: Havran, 2002.

büttel),³ když se jim 13. května 1717 narodila dcera Maria Theresia Walburga Amalia Christiana. Jistě měli z narození zdravého děvčátka radost. Vždyť pamětní medaile, kterou nechal otec při této příležitosti razit, hlásala, že se právě zrodila nová naděje světa (*Renascens Spes Orbis*).⁴ Ale zároveň v nich ještě musel doznívat smutek ze smrti jejich syna a navíc – říše potřebovala mužského následovníka. Možné nástupnictví ženy totiž věstilo problémy. Pragmatickou sankcí se mohli mnozí cítit poškozeni, ale hlavně: rakouské dědictví bylo příliš lákavé, aby se je mocní sousedé nepokusili získat, nebo si z něj alespoň kousek ukrojit.

Alžběta Kristýna svému muži v následujících letech porodila už „jen“ dvě další dcery a mužský potomek, který by před nimi měl v nástupnické posloupnosti přednost, nepřišel. K panování tak byla předurčena nejstarší z dcer – Marie Terezie. Je třeba říci, že se její otec nespolehal jen na pouhý „cár papíru“, jak se jistě Pragmatická sankce v té době mnohým jevila, ale snažil se její nástup na trůn diplomaticky pojistit, a to i za cenu velkých ústupků a ztrát. Jeho snaha a oběti však přišly vniveč. Jak jsem již napsal, „*rakouské dědictví bylo příliš lákavé...*“.

2. NA ROZHRANÍ EPOCH

Marie Terezie se nenarodila do jednoduchého světa.⁵ Ostatně, kdo se do něj rodí... První polovina 18. století však byla dobou pozvolna se prosazující zásadní změny a ta se neobešla bez permanentních názorových a politických střetů a četných střetů vojenských. Přestože nenastal přelom, radikální a rychlá změna zdánlivě přicházející ze dne na den, běh času se výrazně zrychloval a svět se – též přičiněním ženy na habsburských trůnech, ale často i proti její vůli – rychle měnil. Pro vnímavé bylo už v prvních letech života budoucí panovnice zřejmé, že přichází něco nového, i když ještě nebylo zcela zřejmé, co. Ona sama však byla se zárodky onoho „nového“ plně konfrontována až později, teprve poté, co dosedla na panovnický trůn. V její jinak pečlivé a důkladné výchově totiž chyběla soustavnější příprava na řízení státních záležitostí,⁶ tedy i na seznámení se s novými státoprávními a ekonomickými koncepcemi a jejich vyústěním v praktické politice. Přesto rychle pochopila slabiny stávajícího systému a fungování státního aparátu v něm a dokázala najít – z její strany ostražitý – *modus vivendi* s novými trendy. Až v posledních letech života u ní výrazněji převážily konzervativní rysy. Zřejmé to však

³ Psaní jmen a příjmení se v různých českých a německých textech liší. Přiklánět se budu k tomu, co považuji za u nás běžnější, případně uvedu českou i německou verzi.

⁴ Avers i revers medaile dostupný z: <<https://www.numisbids.com/sales/hosted/dorotheum/nov13/image/00986.jpg>>.

⁵ Biografií slavné panovnice byla napsána dlouhá řada. Jako příklad chci připomenout „starou“ německou (GUGLIA, Eugen. *Maria Theresia. Ihr Leben und ihre Regierung. I., II.* München – Berlin: R. Oldenbourg, 1917), starší českou (JANUSOVÁ, Jana – KÁŇA, Otakar. *Její Veličenstvo Marie Terezie*. Praha: Mladá fronta, 1987) a u nás momentálně asi nejpřístupnější práci z pera francouzského znalce německých dějin (BLED, Jean-Paul. *Marie Terezie. Zakladatelka moderního státu*. Praha: Slovart, 2013).

⁶ Učitelé Marie Terezie byli zejména jezuité Franz Xaver Vogel (matematika) a Gottfried Spannagel (latina a filosofie) a laik Jacob Marinoni (matematika). Vedle uvedených disciplín se v její výuce věnovala velká pozornost jazykům. Česky ani maďarsky však neuměla (v Uhrách byla až do poloviny 19. století úřední řečí latina). K tomu BLED, Jean-Paul. *Marie Terezie. Zakladatelka moderního státu*, s. 13. Než jsem si tuto publikaci vyhledal, chtěl jsem svůj příspěvek nazvat podobně: *Marie Terezie. Spoluzakladatelka moderního státu*.

nebyl jen důsledek stárnutí, ale i podvědomá obranná reakce vůči razantním a často nedomyšleným návrhům a krokům jejího netrpělivého syna a nástupce.

Podhoubím přicházejících společenských změn byl hospodářský a technický rozvoj, zpravidla podněcovaný snahou o zdokonalení vojenské techniky, a s ním ruku v ruce jdoucí rozvoj přírodních věd. Jejich výsledky začaly měnit nejen pohled na přírodu, ale i na společnost. Čím byli pro přírodní vědy Galileo Galilei, Mikuláš Koperník či sir Isaac Newton, tím byli pro „politické“ vědy, tedy i vědy o státu, přirozenoprávně uvažující teoretici. Klíčové přitom nebylo samotné jejich přirozenoprávní uvažování, to, jak známo, rozhodně nebylo *nihil novi sub sole*, v tom ani zdaleka nebyli první. *Sub sole novum* bylo, že v návaznosti na pokrok v přírodních vědách své koncepce opřeli o rozum jako zdroj, schopný pochopit a přetvářet společnost a v rámci této komplexní přeměny zplodit též univerzálně platný model ideálně fungujícího státního mechanismu.⁷ Fikce společenské smlouvy, již se snažili vysvětlit původ státní moci, koncept přirozených práv, nově pojímající vztah občana a státu, a koncept dělby moci, bez něž společnost „nemá vůbec ústavu“ (pozdější francouzská *Deklarace práv člověka a občana*), připravovaly půdu pro zásadní změnu. Ale v habsburské monarchii konce první poloviny 18. století byla změna, zakódovaná v přirozenoprávních koncepcích Johna Locka, Charlese Louise de Montesquieua či provokativního Françoise Marie Aroueta, řečeného Voltaire, tedy příchod moderního konstitučního a právního státu, ještě skryta za horizontem, za nějž nebyli schopni dohlédnout ani ti nejlépe vybavení. Nicméně nové vnímání světa je již ovlivňovalo. Vždyť třeba z pojetí společenské smlouvy Lockova předchůdce Thomase Hobbesa mohli panovníci snadno čerpat argumenty pro absolutistický způsob vládnutí, „moderně“ založený na rozumových principech správné a spravedlivé vlády: „*svrchovaná moc [...], je-li dána jedinému člověku, ten se pak nazývá nejvyšším pánem státu. Projevy svrchované moci jsou tyto: vydávat a rušit zákony, rozhodovat o válce a míru, vyšetřit a rozsoudit všechny spory buď osobně, nebo prostřednictvím soudců vlastním rozhodnutím ustanovených, vybírat úředníky, ministry, rádcy*“.⁸ Z přirozenoprávního uvažování akceptovali především víru v sílu rozumu, kritický racionalismus, a měnili svůj pohled na člověka a jeho aktivity i na stát – na jeho uspořádání, funkce či vztah k obyvatelstvu. Nově pak také logicky vnímali své postavení a úkoly, které před ně staví privilegium a zároveň povinnost stát v čele státu. A nově také pohlíželi na právo, v němž už ztrácely na významu stavovské rozdíly.

Nové myšlenkové proudy této doby spojujeme s termínem osvícenství⁹ a jejich proktnutí se zájmy panovníků 18. století s označením osvícenský absolutismus.¹⁰ Přestože

⁷ Samotný pojem „*státní mechanismus*“ odkazuje na inspiraci v technických vědách, na představu státu jako dobře fungujícího stroje, v něm jednotlivé součástky do sebe účelně zapadají a funkce každé jediné záleží na správném fungování všech ostatních.

⁸ Citováno z pojednání *O občanu* (v pozdější verzi *Leviathan*); in: HOBBS, Thomas. *Výbor z díla*. Praha: Svoboda, 1988, s. 193.

⁹ Osvícenství nejnověji výstižně charakterizoval František Stellner jako „*celoevropské společensko-kritické hnutí 17.–18. století*“, které „*zahrnovalo všechny oblasti lidského života*“ a „*považovalo rozum za jedinou a poslední instanci, rozhodující o metodách, pravdě a omylu každého poznání, stejně jako o normách etického, politického a sociálního jednání*“; STELLNER, František. Absolutismus osvícenský. In: SCHELLE, Karel – TAUCHEN, Jaromír. *Encyklopedie českých právních dějin*. I. svazek, (A–Č). Plzeň: Aleš Čeněk, 2015, s. 184. K tomu doplním jen též výstižné konstatování Františka Šamalíka, že „*osvícenství rehabilituje pozemskost člověka, jeho světská práva, egoismy, zájmy, je zušlechtěnou, mravně a právně ukázněnou renesancí*“; ŠAMALÍK, František. *Úvahy o dějinách české politiky*. Praha: Victoria Publishing, 1996, s. 202.

raněnovověký absolutismus jednoznačně staví do popředí osobu panovníka a my si navíc připomínáme výročí narození Marie Terezie, měli bychom si být vědomi, že ve spojení s uskutečněnými a „nastartovanými“ změnami je Marie Terezie více než živoucím člověkem symbolem své doby. Sice byla panovnicí aktivní, která rychle pronikla do tajů vládnutí a skutečně vládla, nicméně nebyla, a ani nemohla být, vždy tím, kdo inspiroval prováděná opatření, natož pak aby je přímo uváděla do života. V mnoha případech dokonce působila spíše jako brzda (což ale u někdy ukvapených a příliš razantních nápadů spoluvládajícího syna bylo i ku prospěchu věci). Přes hluboký respekt k její osobě a s vědomím toho, že nesla odpovědnost za výběr svých spolupracovníků (mohla se obklopit konzervativními, do minulosti zahleděnými muži, kterých jistě nebylo ve Vídni i v jednotlivých zemích málo) a že konečné rozhodnutí vždy leželo na jejích bedrech, je třeba vyzvednout též roli jejího okolí, tedy vysokých státních úředníků. Jim důvěřovala a jejich radám byla ochotná pozorně naslouchat, i když třeba byly v řadě případů protichůdné, případně zcela nekonvenovaly s jejími představami. Jak ukazuje její tzv. politický testament,¹¹ v jehož první části po zkušenosti z desetiletého panování odkrývala kořeny špatného stavu monarchie a ukazovala cesty k nápravě, příčiny problémů primárně nehledala a nenacházela v osobách, ale v chybně nastaveném systému. Přesto některé lidi ze svého okolí nešetřila a neodpustila si s hořkostí postěžovat na „zdeděné“ úředníky, kteří jí nebyli oporou, jakou zejména zpočátku potřebovala: „*Ti, kdo mne s tím měli seznámit, toho nebyli schopni, nebo to udělat nechtěli*“ („*Diejenigen, die mir hievon Connoissance geben sollten, waren dessen nicht capable oder wollten es nicht tun.*“).¹² Českému dvorskému kancléři Filipu Josefu Kinskému zase přičítala velkou část viny na neúspěchu v první slezské válce. Naopak vyzvedla zásluhy a věrnost svých tehdejších nejbližších spolupracovníků.

Přípomenu alespoň některé. Po odchodu vesměs přestárlých úředníků jejího otce se klíčovou osobností reformního úsilí vídeňského dvora stal syn saského generála hrabě Friedrich Wilhelm von Haugwitz, který se uvedl úspěšnými reformami v „rakouském“ Slezsku, tedy té části Slezska, která zůstala pod vládou Habsburků (a součástí zemí Koruny

¹⁰ Osvěcenský absolutismus se podle charakteristiky Theodora Saturníka hlásil k „*vyššímu pojetí absolutistického státu*“, který „*má mít nejen práva, nýbrž i povinnosti ke svým občanům*“ a „*sloužití obecnému dobru (salus publica suprema lex)*“; SATURNÍK, Theodor. *Dějiny veřejného práva ve střední Evropě. Nástin přednášek*. Seš. 2. Praha: vlastním nákladem, 1938, s. 53. Za nejlepší prostředek k dosažení svého účelu, zdokonalení vnitřních poměrů a obecného dobra, samozřejmě považoval neomezenou moc panovníka.

¹¹ Tzv. politický testament Marie Terezie je pozoruhodným dokumentem. Tvoří jej dva pamětní spisy určené pro její následovníky. Na níže uvedené webové stránce je převzat první z nich, který vznikl v letech 1749 až 1750 a dokončen byl po skončení přestavby státního aparátu z těchto let. Panovnice v něm vysvětlovala, proč byla reforma nezbytná. Druhý pochází z let 1755 a 1756 a skutečný testament připomíná i tím, že byl zveřejněn až po smrti Marie Terezie. Oba jistě celé nezveřejly z pera panovnice, byly však napsány jejím jménem a ona se přímo podílela na jejich koncipování i na konečné redakci. Vedle toho, že obsahují řadu historicky cenných detailů, ukazují na charakteristické rysy osobnosti Marie Terezie jako ženy i panovnice. Odrážejí se ve zdůvodňování zaváděných opatření, v jejím pohledu na nejbližší spolupracovníky i v projevech hluboké víry v Boha, jemuž – nikoliv sobě, svým úředníkům, vojákům či obyvatelstvu, snášejímu všemožné útrapy – přičítala hlavní zásluhu na tom, že se monarchie v krizových čtyřicátých letech zcela nezhroutil. (Text citovaného dokumentu: Maria Theresias Politisches Testament (1749–50). *Deutsche Geschichte in Dokumenten und Bildern*. Band 2. Vom Absolutismus bis zu Napoleon 1648–1815. Dostupné z: <http://germanhistorydocs.ghi-dc.org/pdf/deu/3_AustrianHabsburgEmpire_Doc.1_German.pdf>. Znění převzato z KALLBRUNNER, Josef (Hrsg.). *Kaiserin Maria Theresias Politisches Testament*. Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 1952, s. 25–73).

¹² Ibidem.

české). Důvěru císařovny si uchoval hrabě a později vévoda Emmanuel Silva-Tarouca, podílející se už na její výchově. Od začátku padesátých let se stále zřetelněji prosazoval hrabě a pak kníže s moravskými kořeny Václav Antonín Kounic-Rietberg (Wenzel Anton von Kaunitz-Rietberg). Jeho role vzrostla zejména od druhé poloviny šedesátých let, kdy na jedné straně brzdil netrpělivého, sebevědomého a někdy až bezohledného Josefa a na straně druhé se snažil konzervativní návrhy Marie Terezie přizpůsobit jeho myšlení, a tak se často stával hromosvodem, v němž se vybíjely názorové střety panovnice a jejího agilního spoluvládce. Velký vliv na císařovnu měl její osobní lékař, Holanďan baron Gerard van Swieten, jehož dílem byla zejména univerzitní reforma. Ve vojenských věcech důvěřovala maršálu hraběti Leopoldu Josefu Daunovi, který se osvědčil jako dobrý organizátor vojenské správy. Její důvěru postupně získával též syn štrasburského profesora baron Johann Christoph Bartenstein. Na reformách ekonomiky se výrazně podílel hrabě Rudolf Chotek.

Samotná Marie Terezie si byla významu lidí ve svém okolí velmi dobře vědoma. Jean-Paul Bled cituje její konstatování z druhé části politického testamentu, že „nejdůležitějším úkolem panovníka je výběr poradců“.¹³

3. ČAS PRO VÁLKU, ČAS PRO REFORMY

Vzpomínka na Marii Terezii v právnickém časopise se nemůže nezaměřit na to, co v souhrnu označujeme jako tereziánské reformy. O nich bylo popsáno snad ještě více papíru než o životních osudech a válkách slavné panovnice. Dočteme se o nich v pracích zaměřených primárně na ně,¹⁴ v již zmíněných životopisech Marie Terezie, ale i Josefa II., v různých podrobných historických výkladech o počátcích novověku, v právněhistorických učebnicích, ve studiích věnovaných hospodářským dějinám, válečné historii, vývoji vztahu státu a církve či historii školství, dopravy, měny nebo třeba statistiky. Výčet jen u nás snadno přístupných prací by mohl být delší než samotný tento článek. Není jej však třeba, už jen zmíněná tematická rozmanitost prací, dotýkajících se tereziánských reforem, svědčí o jejich šíři.

Dobu vlády Marie Terezie samozřejmě nelze členit tak jednoduše, jak by naznačoval název této kapitoly. K prvním poměrně razantním zásahům do organizace ústředních orgánů nebo do finanční sféry sáhla pod tlakem vojenských neúspěchů už „v čase pro válku“ brzy po nastoupení na trůn. Nesporné však je, že v dobách velkých válečných konfliktů, v bouřlivých čtyřicátých letech a v době sedmileté války se do popředí dostávaly aktuální vojenské a diplomatické záležitosti a s nimi spojené další akutní problémy. Po skončení bojů se naopak císařskému dvoru rozvažovaly ruce pro promyšlenější a komplexněji pojaté reformy, jejichž potřebu navíc umocňovaly obrovské škody, které válečné roky přinášely. Jen dodám, že války citelně zasáhly zejména české země, na jejichž území probíhala většina pustošivých střetů. Jejich části se střídavě dostávaly do rukou rakouských, pruských, bavorských, saských či francouzských jednotek. Vlastní i cizí vojáci nejen pustošili a plenili, ale zároveň potřebovali nakrmit, ubytovat, vystrojiti...

¹³ BLED, Jean-Paul. *Marie Terezie. Zakladatelka moderního státu*, s. 85.

¹⁴ Z nich připomínám relativně novou popularizující práci s poněkud nedomyšleným názvem FRAIS, Josef. *Reformy Marie Terezie a Josefa II. (a nejen v českých a moravských zemích)*. Třebíč: Akcent, 2005.

Války a reformy byly provázány i jinak. Neúspěšné války s Pruskem Marii Terezii a jejímu okolí ukázaly, že monarchii k budoucímu vítězství nepřivedou pouze jednotlivá izolovaná opatření tam, kde jsou problémy viditelné na první pohled. Nastolily nutnost radikálního řezu, komplexu vzájemně provázaných opatření, dotýkajících se struktury a fungování státního aparátu od nejvyšších pater až k základním článkům, obstarávání příjmů pro státní pokladnu, organizace a materiálního zázemí armády, ekonomiky, infrastruktury, postavení jednotlivých vrstev obyvatelstva, vztahu státu a církve a školství. Na jejich významu nic nemění, že hlavní motiv reformního úsilí císařského dvora v první etapě na přelomu čtyřicátých a padesátých let byl čistě utilitární a směřovaný primárně do vojenské sféry: vytvořit materiální podmínky pro zformování, vybavení a vyzbrojení početné a operativní armády, schopné v připravované válce vrátit do rukou Habsburků nedávno ztracené, ekonomicky rozvinuté a tedy bohaté Slezsko.

Měnicímu se duchu doby odpovídalo, že zejména za pozdějšími tereziánskými reformami už nestála jen čistě účelová snaha bez ohledu na vše ostatní zajistit prostředky na vojenské operace a provoz panovnického dvora. Reformní úsilí stimulovala snaha zlepšit celkovou hospodářskou kondici země (která ovšem s přípravami na válku samozřejmě také úzce souvisela). Podstatné při tom bylo, že se v praxi rakouských úřadů prosadil nový pohled na hlavní zdroj bohatství státu: už se nespojovalo s hromaděním zlata, tedy s obchodní sférou, ale s výrobou, v první řadě zemědělskou.

Jenže právě v tomto směru byl stav monarchie alarmující. Hospodářské poměry zhoršovaly nejen zvyšované kontribuce a jiné dávky, plenění okupačními i vlastními vojsky a úbytek obyvatelstva v důsledku vojenských operací. Podepsaly se na nich též katastrofální neúroda, která postihla Čechy a v letech 1771 až 1772 vyvolala hladomor a s ním spojené šíření epidemií, nelidské zacházení s nevolníky, jež na některých panstvích odhalily inspekce státních úředníků, nerovnoměrné rozvržení daňového břemene nebo cechovní předpisy, bránící rozvoji manufakturního podnikání. Další důvod k reformě reformátoři nacházeli v neúměrně velkém vlivu katolické církve ve společnosti. Odrazil se zejména v systematické snaze oslabit vliv mocného Tovaryšstva Ježíšova, považovaného za hlavní překážku při hledání nové úlohy církve ve společnosti. No a konečně, a rozhodně ne v poslední řadě, se přímo jako předpoklad úspěšné proměny společnosti jevílo odstranění vlivu zemských stavů, z pohledu císařského dvora málo operativních, sobecky chránících svá privilegia a privilegia svých příslušníků, lpících na stávajících pořádkách a skeptických k novotám, neboť ty od počátku zjevně směřovaly k marginalizaci jejich vlivu ve společnosti.

Lékem na tyto bolesti se měl stát promyšlený komplex reforem. Správně diagnostikovat potíže, určovat terapii a kontrolovat účinnost léčby měl centralizovaný a byrokratizovaný státní aparát. V tereziánské době díky tomu politická správa, prosazující se proti stavovským institucím na centrální, zemské a krajské úrovni, v různé míře ovlivňovala vojenství, církevní záležitosti, školství, výběr daní, poštu, cechy, manufaktury, obchod, poddanské a čelední záležitosti, ujednocování měny, měr a vah, rozšiřování silniční sítě, vystěhovalectví a přistěhovalectví, zdravotnictví, ochranu pořádku a bezpečnosti, veřejné zábavy nebo stavební policii.

První „čas pro reformy“ nastal na přelomu čtyřicátých a padesátých let. Jak jsem již uvedl, na pozadí reforem zaváděných v tomto období musíme vidět především snahu získat zpět ztracená slezská území. Osvícenství se v nich promítlo jen zprostředkovaně,

a to zejména vědomou nápodobou pruského, novými myšlenkovými proudy ovlivněného způsobu výkonu státní moci. „*Teorie měla jen omezený vliv, z cizích úprav jako vzor sloužila jen pruská, ale i ta jen v omezené míře*“,¹⁵ napsal o tom před sto lety Eugen Guglia.

Druhá reformní perioda začala v polovině šedesátých let skončením sedmileté války, která definitivně stvrdila ztrátu podstatné části Slezska, a tedy i zásadní zmenšení území Koruny české, volbou arcivévody Josefa římským císařem a jeho přijetím za spoluvladaře Marie Terezie. Reformy tohoto období už lze bez pochyb označit za osvícenské. Významně se na nich podílel Josef II. a vedle dalších za nimi stál blízký rádce Marie Terezie Václav Antonín Kounic-Rietberg (není bez významu, že do začátku padesátých let působil jako vyslanec u francouzského královského dvora).

V „*čase pro reformy*“ i v neklidných válečných letech se rodila řada méně či více závažných rozhodnutí a z nich plynoucích organizačních opatření. Ne všechna rozhodnutí byla správná a ne všechna opatření v konečném důsledku úspěšná. Někdy možná chybělo jen více trpělivosti, aby se jejich pozitivní důsledky mohly skutečně projevit, jindy se ukázalo, že vedlejší účinky znehodnocují jejich hlavní účel. Novoty často narážely i na odpor těch, jejichž prospěch v konečném důsledku sledovaly, jindy či jiným se naopak zdály být nedostatečné. Byl to logický důsledek faktu, že politicky aktivní vrstvy obyvatelstva raného novověku se oproti minulosti výrazněji diferencovaly a v důsledku nových trendů v ekonomice rozšiřovaly. „Podnikající“ šlechtici, jakým byl například v tomto ohledu velmi úspěšný manžel Marie Terezie František Štěpán Lotrinský, a bohatnoucí městské obyvatelstvo přicházeli s novými očekáváními, požadovali odstranění administrativních překážek, které už ztrácely své dřívější opodstatnění, a od státu očekávali podporu ve svém snažení. S postupem času ji stále více spojovali s vytvořením liberálního ekonomického prostředí a s možností aktivně se podílet na řízení společnosti. Tento duch, byť v omezené míře, působil i na vrstvy obyvatelstva, které na aktivní ovlivňování společenského dění politickými prostředky ještě pomýšlet nemohly. Když stát začal zasahovat i do jejich postavení, dosud téměř zcela závislého na vrchnosti, vzbuzovalo to naději na změny – často v dané chvíli nereálné – i u nich. V kombinaci se zničujícími důsledky válek a hladomoru se i ony odhodlaly ovlivnit svou situaci a činily tak prakticky jedinými prostředky, které měly k dispozici – začaly se bouřit.

Zásadní i dílčí tereziánské reformy již historická a právněhistorická literatura popsala na daleko větším prostoru, než mám k dispozici já. Přesto bych se u některých z nich chtěl zastavit, byť jen stručně a spíše obecně. Předsestavit musím, co už bylo řečeno: leitmotivem reformního úsilí bylo posílení panovníkem svědomitě řízeného státu, usilujícího o prosazení se na mezinárodní scéně. Nově se stále zřetelněji dostávalo do popředí přesvědčení, že kondice státu se odvíjí od kondice všech vrstev obyvatelstva. Jejich tvůrčí potenciál, který reformy uvolní, se totiž bude zpětně promítat do posílení státu a upevnění pozice panovníka.

Poslední očekávaný efekt, posílení moci panovníka, se však dostavil jen krátkodobě. Společenské vrstvy, které reformy vynášely do popředí, se už nechtěly spokojit s pozicí – byť „osvěcené“ – manipulovaných objektů. Jejich ambicí bylo vzít osud do svých rukou. Marie Terezie leccos z toho tušila a bála se toho, proto ji znepokojovaly razantní kroky jejího spoluvládnočího syna a snažila se je eliminovat nebo alespoň mírnit.

¹⁵ GUGLIA, Eugen. *Maria Theresia. Ihr Leben und ihre Regierung. II.*, s. 2.

4. CENTRALIZACE A BYROKRATIZACE STÁTNÍHO APARÁTU

V poznámce jsem se již zmínil o tom, že se Marie Terezie vzdělávala v náboženství, filosofii, historii, matematice i ve „světových“ jazycích, ale praktickému řešení otázek státní správy že ji učil až život panovnice a její rádcí (s kameralistikou, mimo jiné forsírující silný stát, ji seznamoval její osobní tajemník baron Ignaz von Koch). Rychle si však uvědomila, že předpokladem, aby se všechny ostatní reformní záměry skutečně podařilo uvést do života, je efektivně fungující státní správa a dostatek finančních prostředků.

Přebudování státního aparátu představovalo mnohvrstevnatý komplex opatření. Dotýkala se jednotlivě císařského dvora, zemských institucí, krajů a zprostředkované i jednotlivých panství a měst, ale též vzájemného propojení všech těchto organizačních článků do funkčního a výrazně centralizovaného systému. Marie Terezie si ovšem záhy uvědomila, že centralizace je sice žádoucí, ale že v celé monarchii nelze měřit jedním metrem. To se promítlo především do odlišného přístupu k jádru monarchie, tj. k českým a rakouským zemím a v sedmdesátých letech k nim připojenému území Haliče, na jedné straně a k ostatním součástí monarchie na straně druhé, ale reformní kroky zohledňovaly i rozdíly jednotlivých zemí. Všude však reformy provázelo oklešťování vlivu stavovských institucí. Prostřednictvím specializovaných státních orgánů stát navíc zasahoval i do oblastí, které dříve stály stranou jeho zájmu.

Změna organizace správy státu nemohla obejít ani její personální substrát. Profesionalizace výkonu státní správy, zřetelná již od pobělohorských změn, dostala spoustu nových impulsů. Tam, kde dříve bylo odborné vzdělání výhodou, stávalo se nezbytností. Řada reskriptů a jiných právních aktů¹⁶ předepisovala alespoň částečné právnické vzdělání jako podmínku přijetí do zeměpanské, stavovské či městské služby, do krajských úřadů, ke královským i nižším soudům, k advokacii (mezi zemské advokáty nebo přísězné praktiky v nižších instancích) atp. Zájem o osoby s právnickým vzděláním proto výrazně vzrostl a v síti početně rychle mohutnící státní byrokracie, postupně prostupující z ústřední úrovně i do nižších pater státní organizace, se více uplatňovaly též nepri-legované osoby především z městského prostředí, brzy pronikající i do vyšších úřadů. Postupně, dříve však ve válce než v civilním životě, se prosazovalo „*staré, primitivní a opovázlivé lidské právo, totiž, že každý platí jen za to, čím skutečně je*“.¹⁷ Tento proces provázela nezbytná reforma výuky na právnických fakultách.

Pro první výrazný zásah do systému ústředních orgánů se Marie Terezie rozhodla již v roce 1742. Z rakouské dvorské kanceláře vyčlenila Tajnou, domácí, dvorskou a státní kancelář, zkráceně označovanou Státní kancelář, a do její výlučné působnosti svěřila zahraniční věci a tajné dynastické záležitosti. Tento krok měl symbolický i reálný význam.

¹⁶ Předpisy vydané v tereziánské době, pokud ještě měly opodstatnění v době vlády Josefa II., byly publikovány in: KROPATSCHEK, Joseph (Hrsg.). *Sammlung aller k. k. Verordnungen und Gesetze vom Jahre 1740 bis 1780, die unter der Regierung der Regierung des Kaisers Joseph des II. theils noch ganz bestehen, theils zum Theile abgeändert sind, als eine Hilfs- und Ergänzungsbuch zu dem Handbuche aller unter der Regierung des Kaisers Josephs des II. für die k. k. Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetze in einer chronologischen Ordnung*. I.–VIII. a Hauptelenchus und Repertorium über alle acht Bände der Sammlung aller k. k. Gesetze vom Jahre 1740 bis 1780 in einer chronologischen Ordnung und sistematischen Verbindung. Wien, 1786–1787 (dostupné z: <http://alex.onb.ac.at/tab_tgb.htm>). V roce 1789 byla tato sbírka vydána pod názvem *K. k. Theresianisches Gesetzbuch*.

¹⁷ Citováno podle IM HOF, Ulrich. *Evropa a osvícenství*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2001, s. 65.

Symbolický spočíval v tom, že v názvu jednoho z ústředních orgánů se poprvé objevilo adjektivum odvozené od slova stát. Slovo „stát“ se na počátku novověku postupně prosazovalo jako zobecňující termín pro politické útvary, označované jako říše, země, království, vévodství apod. a spojovalo se s pevnější organizací, kterou v této době získávaly, a s jednoznačnějším vymezením vůči jiným podobným útvarům (Bodinova suverenita). Reálně panovnice tímto krokem dala najevo, jakou důležitost v této kritické době přikládala zahraničněpolitickým, tedy i vojenským, záležitostem. Jako důležité se později ukázalo, že přes funkci státního kancléře do okruhu nejvyšších státních úředníků v roce 1753 pronikl již opakovaně zmíněný, francouzským osvícenstvím ovlivněný hrabě Václav Antonín Kounic-Rietberg, jenž pak stál po boku panovnice až do její smrti. Po jeho nástupu byla Státní kancelář reorganizována a hrabě prostřednictvím své funkce a přízně panovnice stále více ovlivňoval i vnitropolitické dění.

Ještě před Kounicovým příchodem do Vídně však Marie Terezie posvětila soubor opatření, známý jako Haugwitzova reforma. Na vojenská a daňová (berní) opatření v rámci ní navázala u nás nejznámější změnou: zrušením České dvorské kanceláře a Rakouské dvorské kanceláře, dvou vídeňských úřadů představujících dosud vrcholné instance pro správu, finance i soudnictví pro celky českých zemí a alpských (rakouských) zemí. Tyto ústřední úřady sice sídlící ve Vídni, ale s působností vymezenou teritoriálně, nahradila společnými rakousko-českými orgány pro vnitřní správu a finance (*Directorium in publico-politicis et cameralibus*, zkráceně *Directorium in internis*, Ředitelství věcí vnitřních) a pro soudnictví (*Oberste Justitzstelle*, Nejvyšší soudní místo¹⁸). Toto opatření, provázené posílením odborného prvku na úkor šlechtických hodnostářů, přineslo – prozatím jen v nejvyšší instanci – oddělení soudnictví od státní správy. Vytvořilo tak základ, na němž se vztyčil jeden z nosných pilířů moderní soudní soustavy habsburské monarchie i jejích pozdějších nástupců.

Zrušení České dvorské kanceláře znamenalo zánik nejdůležitějšího orgánu, demonstrujícího sounáležitost zemí Koruny české do jednoho celku. Spolu se souběžným zrušením Rakouské dvorské kanceláře zároveň zahájilo budování jednotného rakousko-českého jádra monarchie, k němuž měly být ostatní habsburské země, tj. Uhry s Banátem, území na severu (budoucí) Itálie a Rakouské Nizozemí (budoucí Belgie), pro tuto chvíli připojeny volnějšímí vazbami.

Podnět k zrušení dvorských kanceláří dala nespokojenost Marie Terezie s jejich fungováním. Podle panovnice upřednostňovaly partikulární zájmy dílčích celků, které reprezentovaly, před společnými zájmy monarchie. Česká stavovská reprezentace toto opatření pochopitelně nesla nelibě. A jak je obecně známo, v 19. století rozhodující složky české národně orientované politiky přikládaly zrušení České dvorské kanceláře velkou váhu a usilovaly o obnovení společných orgánů zemí Koruny české. Argumenty jim k tomu dodávala česká historiografie a právní historiografie.

Přebudování ústřední správy provázelo postátnění zemské a krajské správy a jejich byrokratizace. S reformou zemské správy, rozdělenou do několika etap, začal hrabě Friedrich Wilhelm Haugwitz již v letech 1742 a 1743 ve zbytku Slezska, kde vytvořil

¹⁸ Přidržuji se tohoto označení, přestože autoři nyní používaných českých učebnic právních dějin (včetně naší brněnské, pod níž jsem podepsán) sáhli k překladu Nejvyšší soudní úřad, který uchu současného čtenáře zní lépe. Podle mne je však poněkud zavádějící, protože navozuje dojem, jako by *Oberste Justitzstelle* byla pouze správním orgánem.

Královský úřad (a Generální daňový a výběrčí úřad) se sídlem v Opavě. V Čechách a na Moravě vznikly v roce 1748 vedle starých zemských úředníků královské deputace, podřízené Hlavní deputaci ve Vídni. Už v následujícím roce zanikly staré zemské úřady v Čechách a pravomoc moravských zemských úřadů byla omezena. Stavovské orgány nahradily v obou zemích byrokratické královské reprezentace a komory. Ve Slezsku vznikl stejnojmenný orgán přejmenováním Královského úřadu. V královských reprezentacích a komorách se koncentrovala prakticky celá vnitropolitická, finanční a vojenská správa, odčleněna zůstala pouze justiční správa.

Když se v průběhu sedmileté války jasně ukázalo, že *Directorium in publico-politicis et cameralibus*, které v padesátých letech ještě postupně rozšiřovalo své kompetence, je příliš těžkopádné a fungování celého systému neúměrně nákladné,¹⁹ nahradily je souběžně s úpravami zemské správy a konstituováním Státní rady v roce 1761 nové orgány. Reformátoři, soustředění kolem hraběte Kounice-Rietberga a kritizující Haugwitzova opatření, svěřili správní (politické) záležitosti Spojené česko-rakouské kanceláři v čele s hrabětem Rudolfem Chotkem. Finanční správu nejen oddělili, ale i rozdělili mezi tři orgány: Dvorskou komoru, Bankodeputaci a Dvorskou účetní komoru. V systému těchto nově zřízených finančních orgánů lze vidět zárodek institucionalizované kontroly státního hospodářství.²⁰

Na začátku roku 1761 začala fungovat jako nový poradní orgán panovnice zmíněná Státní rada. Zrodil se v ní silný orgán, z něž v následujících letech vycházela většina reformních návrhů (a zároveň orgán stabilní: sice ve změněné podobě i s jinými funkcemi, ale fungovala až do roku 1848). Do jejího čela panovnice postavila Václava Antonína Kounice-Rietberga.

Na začátku šedesátých let byly královské reprezentace a komory v zemích přejmenovány na gubernia. V jejich čele stáli úředníci s tradičním označením: nejvyšší purkrabí v Čechách a hejman na Moravě. Na nižší organizační úrovni, v čele nově rozčleněných českých krajů,²¹ nahradili dva tradiční šlechtické hejtmany byrokratičtí úředníci, kteří už vykonávali svůj úřad ve stanoveném úředním sídle (nikoliv na svém panství, jako jejich předchůdci), za stanovený plat a s ročním funkčním obdobím. Podmínkou přestalo být usazení v příslušném kraji, vyloučení však byli cizinci. V roce 1768 se začala připravovat nová reforma krajských úřadů, ale dokončena a provedena byla až za samostatné vlády Josefa II.

Nový název společného orgánu rakouských a českých zemí (Spojená česko-rakouská kancelář), připomínající ústřední orgány rakouských a českých zemí z doby před Haugwitzovou reformou, a skutečnost, že do čela zemských správ v Čechách a na Moravě byli postaveni úředníci s tradičními stavovskými tituly, by mohly navozovat představu, že se alespoň částečně obnovují staré stavovské instituce. I když to tak mnozí současníci vnímali, přání bylo otcem myšlenky. Pravdou byl pravý opak, neboť nové orgány fungovaly na profesionální bázi a jako součást centralizovaně spravovaného systému státní správy.

¹⁹ Jak uvádějí Jan Janák a Jiřina Hledíková (JANÁK, Jan – HLEDÍKOVÁ, Jiřina. *Dějiny správy v českých zemích do roku 1945*. Praha: SPN, 1989, s. 172), na konci svého fungování byla Haugwitzova správní organizace o čtvrt mil. zlatých dražší než předchozí správní systém.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ Z původních 12 krajů v Čechách nově vzniklo 16. Morava, kde se kraje konstituovaly později než v Čechách a kde vliv stavů na jejich řízení byl od počátku menší, se členila do 6 krajů.

Časté organizační změny svědčí o tápání a nejednotnosti v představách o tom, jak by měla státní správa vypadat. Na začátku šedesátých let se však její systém načas stabilizoval a reorganizovaný státní aparát se po skončení války mohl pustit do přípravy a realizace druhé vlny reformem.

5. ORGANIZACE SOUDNICTVÍ, POČÁTEK REFORMY PROCESNÍHO A HMOTNÉHO PRÁVA

V roce 1749 vznikla „*die Oberste Justitzstelle*“, tedy Nejvyšší soudní místo, jako jednotný ústřední orgán soudní správy a zároveň nejvyšší soudní orgán. Oddělení soudnictví a jeho správy od vnitropolitické a finanční správy, provedené prozatím jen na ústřední úrovni a předznamenané už oddělením obou agend uvnitř ještě samostatných dvorských kanceláří, zpočátku vedlo ke kompetenčním konfliktům mezi Direktoriem a Nejvyšším soudním místem a mezi královskými reprezentacemi a apelačními soudy v jednotlivých zemích.²² Aby předešla pokusům o obnovení původního stavu, Marie Terezie opakovaně zdůrazňovala, jak jí na oddělení záleží.

V roce 1753 se změnila povaha pražského apelačního soudu. Po zřízení apelačního soudu v Brně přestal být společným orgánem pro všechny české země, a tak lépe zapadl do představ o instanční struktuře soudů v monarchii. Velmi důležitým opatřením bylo razantní omezení počtu vrchnostenských a městských soudů s hrdelní pravomocí. Došlo k němu nejdříve na Moravě (1753) a pak i v Čechách (1765). Oproti dřívějšímu stavu jich zůstala přibližně desetina.²³ Toto opatření, provedené i v dalších dědičných zemích, zajistilo kvalifikovanější řízení o závažných trestných činech, protože u hrdelního soudu musel rozhodovat soudce s právnickým vzděláním. Nově vznikly směnečné a merkantilní soudy, důchodkové soudy a soudy pro stížnosti poddaných vůči vrchnosti.

Organizační reformy měla provázet reforma procesních předpisů a hmotného práva. Vedle jiných důvodů, které už dříve volaly po rekodifikaci platných předpisů, tj. zejména přežívajícího stavovského partikularismu, zastaralého přístupu k právu i překonaného pojetí řady jednotlivých institutů, si jednotnou úpravu vyžadovalo vytvoření Nejvyššího soudního místa jako společné česko-rakouské soudní instance. Jelikož v době vzniku Nejvyššího soudního místa neexistovaly jednotné česko-rakouské právní předpisy, dělilo se vnitřně na samostatný senát a expedici pro české země a na obdobné organizační složky pro alpské země, což jeho činnost pochopitelně komplikovalo. Nově přijímané předpisy proto měly platit pro všechny rakouské dědičné země (a zároveň pro všechno obyvatelstvo bez rozdílu stavu).

Nejvýznamnějšími předpisy přijatými v tereziánské době nesporně byly směnečný řád (1763) a trestní zákoník z roku 1768 (*Constitutio criminalis Theresiana*). Soukromoprávní kodifikace, známá jako *Codex Theresianus universalis*, zůstala jen ve stadiu neschváleného návrhu. Přes nový přístup k tvorbě právních předpisů se při jejich přípravě projevil tradiční konzervatismus právníků. Ten, přestože zpravidla působí pozitivně jako prevence před neuváženými a příliš razantními změnami, v dané chvíli, kdy už právní

²² Na Moravě vznikl apelační soud v roce 1753 (s působností i pro „rakouské“ Slezsko), když se reorganizoval Moravský tribunál.

²³ Autoři uvádějí různé počty, jak zřejmě jejich počet kolísal. Nejčastěji se uvádí 25 na Moravě a 30 v Čechách.

úprava dávno neodpovídala dobovým potřebám, namísto nebyl. Návrhy trestněprávní a civilněprávní kodifikace proto nebyly příliš zdařilé a k trestnímu zákoníku z roku 1803 (1852) a občanskému zákoníku z roku 1811, jimiž se kodifikační práce završily, měly svým pojetím ještě hodně daleko.

Podkladem pro přípravu unifikovaného směnečného řádu z roku 1763 se stal dolnorakouský směnečný řád vydaný v roce 1717. Ztrátou podstatné části Slezska se totiž přetrhla slezská linie směnečného práva, opírající se o novější směnečný řád z roku 1738. Panovnice vydala nový směnečný řád původně pouze pro rakouské a české země, ale pak se stal nástrojem dalšího sjednocování směnečného práva: začal platit též v Terstu a Přímoří (1765), v Sedmíhradsku (1771 na základě královského reskriptu, 1792 na základě schválení sněmem), ve východní Haliči (1775) a později též ve Vojenské hranici a v západní Haliči.²⁴

Zatímco do poloviny 18. století se směnečný styk soustřeďoval v rukou kupců, podle směnečného řádu z roku 1763 se směnkami mohli zavazovat prakticky všichni, výjimku tvořili jen duchovní a vojenské osoby. Na základě nového směnečného řádu vznikla i soustava zmíněných směnečných a merkantilních soudů. Její základní články v českých zemích tvořily zemské směnečné a merkantilní soudy v Praze, Brně a Opavě. V Praze a v Brně se jako odvolací instance ustavily apelační směnečné a merkantilní soudy. Celou soustavu završoval Nejvyšší soud ve Vídni.

Proces vzniku tereziánského trestního zákoníku poprvé popsal W. M. Wahlberg.²⁵ Jeho tvůrci navazovali na starší předpisy: říšský (*Constitutio criminalis Carolina*), dolnorakouský (*Constitutio criminalis Ferdinanda*), hornorakouský (*Constitutio criminalis Leopoldina*) a pro české země (*Constitutio criminalis Josephina*), a tato inspirace v něm zanechala hluboké stopy. Vycházel ze zásady, že účelem trestání je především odstrašovat. Jak procesní, tak i hmotněprávní ustanovení zatěžovala řada přežitků, které se neshodovaly s právním vědomím osvícenství ovlivněných právníků a politických činitelů: tortura, zákonná důkazní teorie, kruté tresty spojené s mrzačením a mučením, postih čarodějnictví a magie, vágní skutkové podstaty ad. Najdeme i pozitivní posuny, ale jen dílčí, například sjednocení procesních pravidel pro všechny soudy, včetně zavedení přesných pravidel pro mučení při výslechu.

Nedostatky zákoníku musela napravovat praxe. Ohledně tortury dostaly soudy v roce 1773 interní pokyn, aby mučení při výslechu neaplikovaly, a v roce 1776 přišel její výslovný zákaz. Veřejně se proti tomuto přežitku postavil významný osvícenec, od roku 1763 profesor policejní a kamerální vědy ve Vídni Josef Sonnenfels, když v roce 1775 vydal spis s jasně vypovídajícím názvem *Über die Abschaffung der Tortur* (O odstranění tortury).²⁶ Zahajování čarodějnických procesů Marie Terezie předešla tím, že si pro panovnický dvůr vyhradila jejich přezkoumání. Dodatečně byly zakázány také některé nehumánní způsoby výkonu trestu a soudy často nahrazovaly uložení trestu smrti odvedením k vojsku.

²⁴ RANDA, Antonín. *Soukromé obchodní právo rakouské. I. a II.* Praha: J. Otto, 1902, s. 9.

²⁵ WAHLBERG, Wilhelm Emil. Bruchstücke der Genesis der Theresiana. In: *Allgemeine österreichische Gerichts-Zeitung*. 1866, Nr. 91, 92 (převzato z WAHLBERG, Wilhelm Emil. *Gesammelte kleinere Schriften und Bruchstücke über Strafrecht, Strafprozess, Gefängnissskunde, Literatur und Dogmengeschichte der Rechtslehre in Oesterreich*. II. Wien: Alfred Hölder, 1877, s. 115 an.).

²⁶ SONNENFELS, Josef. *Über die Abschaffung der Tortur*. 2. rechtmäßige Auflage. Wien – Nürnberg: Chr. Weigel – A. G. Schneider, 1782.

Pro další vývoj trestního práva byl významný program reformy trestního práva, který Marie Terezie nastínila na konci sedmdesátých let.²⁷ Za jeho naplnění můžeme považovat pozdější josefínské zákoníky. Podnítila jím také diskuse o zrušení trestu smrti a jeho nahrazení jinými tresty. V této souvislosti je třeba připomenout, že zakladatel moderní penologie Lombardan Cesare Beccaria už v roce 1764 v Livornu vydal svou přelomovou práci *Dei deliti e delle pene*.²⁸ Téměř okamžitě se sice ocitla v církevním Seznamu zakázaných knih a ani mezi osvícenci se nesetkala s jednoznačně pozitivním přijetím, ovšem díky ohromnému ohlasu výrazně ovlivnila pohled na účel trestání a vhodné druhy trestu.

Ani komise, která začala v roce 1753 připravovat *Codex Theresianus universalis*,²⁹ nezačínala na zelené louce.³⁰ V Praze a v Brně už od roku 1709 fungovaly komise, které pracovaly na sjednocení zemského a městského práva a zároveň práva českého a moravského. Na začátku čtyřicátých let se sice přestaly scházet, ale v letech 1748 (pražská) a 1751 (brněnská) byly doplněny a jejich činnost obnovena. Dílčí výsledky jejich práce jsou známé jako *elaboratum bohemicum* a *elaboratum moravicum*.³¹

Po Haugwitzově reformě se však i tvorba práva nutně přizpůsobovala rámci česko-rakouského celku, proto se v roce 1753 ustavila zmíněná společná komise pro rakouské dědičné země. Ta pak na svém prvním zasedání rozhodla, že se bude věnovat pouze soukromému právu a řízení v civilních věcech. K přezkoumání prvních výsledků její práce vznikla ještě revizní komise, která v roce 1756 původní komisi nahradila. Významnou roli v ní jako zpravodaj sehrával absolvent studia práv v Praze a člen původní komise Joseph von Azzoni a po jeho smrti další pražský absolvent Johann Bernhard Zenker. Práce na zákoníku však k velké nevoli Marie Terezie pokračovaly velmi pomalu.³²

Zklamání pak přinesl i obsáhlý návrh, který komise panovníci předložila v roce 1766. Vycházel z obecného práva (*ius commune*), jak se od konce 15. století aplikovalo v některých zemích římsko-německé říše, a byl silně kazuistický, komplikovaný a mnohomluvný. Jeho ustanovení nebyla vždy jednoznačná a vzájemně sladěná. Podle J. Krčmáře měl

²⁷ WAHLBERG, Wilhelm Emil. Die Revision der Thesiana und die Genesis des Josephinischen Strafgesetzbuches. Aus den „Forschungen zur Geschichte der altöster. Strafgesetzbgebung“. In: *Grünhut's Zeitschrift für Privatrecht und öffentliches Recht*. VIII. Bd. (převzato z WAHLBERG, Wilhelm Emil. *Gesammelte kleinere Schriften und Bruchstücke über Strafrecht, Straffprozess, Gefängnissskunde, Literatur und Dogmengeschichte der Rechtslehre in Oesterreich*. III. Wien: Alfred Hölder, 1882, s. 1 an.).

²⁸ U nás ji do němčiny přeložil a hned v roce 1765 (1767) v Praze pod názvem *Abhandlung von Verbrechen und Strafen* vydal významný osvícenec Josef Ignác Buček (Butschek); k tomu například KLABOUCH, Jiří. *Osvícenské právní nauky v českých zemích*. Praha: Nakl. ČSAV, 1958, s. 210 a 244.

²⁹ HARRAS von HARRASOWSKY, Philip (Hrsg.). *Der Codex Theresianus und seine Umarbeitungen*. Bd. 1–5. Wien, 1883–1886.

³⁰ Česky o přípravě zákoníku nejnověji NESCHWARA, Christian. Občanský zákoník Marie Terezie („Codex Theresianus“) (1766). In: SCHELLE, Karel. – TAUCHEN, Jaromír. (eds). *Encyklopedie českých právních dějin*. IV. svazek, (N–O). Plzeň: Aleš Čeněk, 2016, s. 515–526. Již dříve zejména JIREČEK, Hermenegild. *Právníký život v Čechách a na Moravě v tisícileté době od konce IX. do konce XIX. století*. Praha – Brno: vl. nákl., 1903; TILSCH, Emanuel. *Občanské právo, Část všeobecná*. Praha: Wolters Kluwer, 2012, s. 13 an.; BAXA, Bohumil. K dějinám kodifikace práva soukromého v zemích českých. In: ROUČEK, František – SEDLÁČEK, Jaromír. *Komentář k československému obecnému zákoníku občanskému a občanské právo platné na Slovensku a Podkarpatské Rusi. I*. Praha: V. Linhart 1935, s. 44 an.; KUKLÍK, Jan – SKŘEJPKOVÁ, Petra. *Kořeny a inspirace velkých kodifikací*. Praha: Havlíček Brain Team, 2008, s. 101 an.

³¹ BAXA, Bohumil. *K dějinám kodifikace práva soukromého v zemích českých*, s. 48.

³² Zajímavé materiály z přípravy návrhu SOJKA, Drahoslav. In: TAUCHEN, Jaromír (ed.). *Codex Theresianus*. Elportál PF MU (dostupné z: <<http://is.muni.cz/do/1499/el/estud/praf/ps09/codex/web/index.html>>).

„daleko více povahu traktátu než zákonníka“³³ a B. Baxa jej označil za „dílo velmi obšírné, ba přímo rozvláčné a pro praktickou potřebu jako zákoník nezpůsobilé“.³⁴ Na rozdíl od trestního zákoníku proto sankci od panovnice neobdržel a zůstal v podobě nerealizovaného návrhu, přestože zpočátku vše zdánlivě směřovalo k jeho schválení.

Od roku 1772 začala na revizi neúspěšného návrhu pracovat nová komise. Ve vlastnoručním listu Marie Terezie dostala instrukce, reagující na vady prvního pokusu. Podle nich se zákoník nesmí směřovat s učebnicí, má být stručný, bez zbytečných podrobností a raritních ustanovení a jeho ustanovení mají být jasná a jednoznačná.³⁵ Panovnice zároveň rozhodla, že se ze všeobecného civilního kodexu vyčlení soudní řád. Tu nastal zlomový moment: svou instrukcí Marie Terezie narýsovala cestu, vedoucí k přijetí samostatného civilního soudního řádu (1781) a rakouského občanského zákoníku (ABGB) a přes ně až k naší současnosti.

Směnečný řád zapadl do komplexu opatření na podporu podnikání. Přes nevalnou kvalitu připravené trestněprávní a civilněprávní kodifikace došlo i v těchto odvětvích k zásadnímu posunu. Pod vlivem přirozenoprávních učení byly v sedmdesátých letech odstraněny nejkřiklavější přežitky z trestního zákoníku a Marie Terezie načrtla hlavní rysy budoucích skutečně moderních kodifikací trestního a občanského práva. Do podoby platných předpisů se ovšem přetavily až po její smrti. Společně rakousko-české předpisy pohřbily samostatné české právo, respektive práva. Nahradily je však nesporně kvalitnější právní úpravou, přičemž jednou z kvalit nového práva byla právě jeho jednodušnost.

6. STÁTNÍ FINANCE

Vedle přebudování státního aparátu bylo druhým předpokladem úspěšného provedení ostatních reforem zajištění dostatečných finančních prostředků. Nejpodstatnější novinku, která se začala prosazovat s kameralistickými koncepcemi, tedy ještě před nástupem Marie Terezie, tu představovala změna celkového pojetí finanční politiky. Ta se už neomezovala na pouhé získávání finančních prostředků od obyvatelstva prostřednictvím kontribucí, dalších daní, cel, mýt a různých poplatků bez ohledu na vedlejší dopady těchto opatření, ale začala cílevědomě vytvářet podmínky pro to, aby byl daňový výnos co největší, aniž by to zároveň znamenalo existenční ohrožení zdaňovaných subjektů. Znamenala tedy provázání finanční politiky se zásahy do hospodářské sféry. Součástí a zároveň zárukou zhodnocení přijímaných opatření měl být výkon finanční správy „pro stát a prostřednictvím státu“ („für den Staat und durch den Staat“).³⁶ To se však pro odpor zemských stavů, které měly při povolování, rozvržení i vybírání daní silné pozice, začalo dařit právě až v tereziánské éře.

Po prvních tradičních opatřeních, jejichž smyslem bylo okamžitě získat finanční hotovost, přinesl rok 1748 koncepční zásah do finanční sféry. V českém prostředí se spojuje především s tím, že se stavovské sněmy vzdaly významné pravomoci, když souhlasily s tzv. decenálními recesy, jimiž zemské stavy v českých a rakouských zemích

³³ KRČMÁŘ, Jan. *Právo občanské. Díl I. Výklady úvodní a část všeobecná*. Praha: Všeherd, 1927, s. 8.

³⁴ BAXA, Bohumil. *K dějinám kodifikace práva soukromého v zemích českých*, s. 50.

³⁵ K tomu NESCHWARA, Christian. *Občanský zákoník Josefa II. (1786)*. In: SCHELLE, Karel – TAUCHEN, Jaromír (eds). *Encyklopedie českých právních dějin*. IV. svazek, (N–O), s. 527.

³⁶ GUGLIA, Eugen. *Maria Theresia. Ihr Leben und ihre Regierung*. I., s. 327.

na deset let dopředu schválily novou výši daní (a dodávalo se, že odsouhlasené daňové zatížení českých zemí bylo neúměrně velké a nerovnoměrně rozvržené mezi jednotlivé vrstvy obyvatelstva). Státní pokladně však toto opatření zajistilo na deset let pravidelný příjem. Díky tomu mohl vídeňský dvůr začít sestavovat všeobecný státní rozpočet a byrokratická správa od stavů převzít odpovědnost za budování armády a jejího materiálního zázemí.

Lepší výběr daní měly zajistit přísnější předpisy o vybírání daní a vedení exekucí proti neplatičům a soupisy a ocenění zdaňované půdy, protože základem daňového systému byla právě pozemková daň. První tereziánský katastr z roku 1747 (1748) pro Čechy registroval rustikální půdu a konstruoval tzv. fiktivní pro městské nemovitosti a řemesla. Spolu s ním vznikl katastr pro Slezsko, zahrnující i dominikál. Druhý tereziánský katastr poddanské půdy z roku 1757 pro Čechy a Moravu sice zachovával celkové daňové zatížení, ale spravedlivěji je rozvrhl mezi jednotlivé kraje. Zároveň s ním vznikl soupis dominikální půdy a ostatních důchodů vrchností (tzv. *exequatorium dominicale*). I ony nově podléhaly zdanění, ale výrazně nižšímu než rustikál.

Svou daňovou politikou si Marie Terezie přízeň rozhodně nezískala, protože se zvyšovaly již existující daně, zaváděly nové (například výdělková, příjmová nebo dědická) a důsledněji se dbalo na jejich řádné vybírání. Zákonodárství zvyšující daně nebylo (a nikdy nebude) populární, ale v kombinaci s dalšími opatřeními bylo účelné. E. Priesterová to doložila tím, že v roce 1775 státní pokladna poprvé v tomto období vykázala přebytek, a to rozhodně ne zanedbatelný.³⁷

Důležitou součástí dobového finančního a národohospodářského uvažování byla celní politika. Stavovské reprezentace dokázaly dlouho udržovat různá vnitrostátní cla a mýta, která ovšem výrazně prodražovala obchod. V duchu merkantilismu se mýta měla odstranit (a postupně odstraňovala) a cla přenést na hranice státu, aby stát jejich prostřednictvím mohl podporovat vývoz a brzdit dovoz, zejména dovoz zbytného (luxusního) zboží. V době vlády Marie Terezie musely státní orgány úpravou cel reagovat také na ztrátu podstatné části ekonomicky vyspělého Slezska, narušení dřívějších čilých ekonomických kontaktů s ním a rozpoutanou celní válkou s Pruskem. Jako největší překážka obchodu se v této fázi jeví celní hranice mezi jednotlivými zeměmi. Padly až v roce 1775, ale pouze v neuherské části monarchie. Od té doby tvořily české země, alpské země a Halič jednotné celní území.

7. PODPORA PODNIKÁNÍ

Už od konce 14. století se v nejvyspělejších evropských zemích rodilo a na konci 16. století i prosadilo přesvědčení, že hospodářství, jakkoliv je svázáno s ostatními složkami společenského života, představuje svébytný organismus, organismus ovládaný vlastními zákonitostmi, jež je třeba poznat, v praxi respektovat a využívat pro posílení postavení té které země. V úvahách o získávání příjmů státní pokladny se proto stále hlasitěji hovořilo o podpoře podnikatelských aktivit.

První ucelenou národohospodářskou koncepcí představoval merkantilismus, ve Francii označovaný jako colbertismus a v německých zemích (rozuměj v zemích spojených

³⁷ PRIESTEROVÁ, Eva. *Stručné dějiny Rakouska*. Praha: Státní nakladatelství politické literatury, 1954, s. 278.

do rozvolněného svazku římsko-německé říše) zakomponovaný do tzv. kameralistiky. Ta z merkantilismu v mnohém vycházela, ale později se stala kritickým přehodnocením jeho základních postulátů. Hlásilo se k ní už okolí Karla VI., i když panovník musel v zájmu uznání Pragmatické sankce na mezinárodní scéně některá merkantilismem motivovaná opatření ve třicátých letech zrušit. Merkantilistické ochrannářské koncepce ovlivňovaly i první tereziánské reformy ve finanční a hospodářské sféře. Když nepřinesly kýžený výsledek a monarchie se potýkala s hrozivými hospodářskými problémy, pronikly v sedmdesátých letech na vídeňský dvůr myšlenky první liberálně pojaté národohospodářské koncepce – fyziokratismu. Fyziokraté zdroj společenského bohatství už nehledali ve sféře spotřeby, ale našli je ve výrobě, přesněji v zemědělské výrobě. Zastánci této koncepce se stali i nejbližší spolupracovník panovnice Václav Antonín Kounic-Rietberg a Josef II.³⁸

S uvědoměním si možnosti aktivně ovlivňovat ekonomickou sféru se novou součástí státní správy už ve druhé polovině 17. století staly orgány, jejichž úkolem byla podpora výroby a obchodu (komerčních záležitostí).³⁹ Za vlády Karla VI. vznikly v jednotlivých zemích různě pojmenované komerční úřady, které ale v době nástupu Marie Terezie nevyvíjely téměř žádnou činnost. Marie Terezie to rychle postřehla a v roce 1743 napsala státnímu a dvorskému kancléři hraběti Antonu Corfizi Ulfeldovi: „*Je mi čím dál jasnější, že se v mých zemích nevěnuje dostatečná pozornost obchodu a výrobě, přestože existují prostředky, jak jim pomoci, a možnosti, jak získat zahraniční kapitál*“.⁴⁰ Proto nejdříve dala podnět k aktivizaci starších orgánů a pak v roce 1746 k vytvoření Univerzálního komerčního direktoria jako ústředního orgánu pro celou říši. Tento krok však nepřinesl prakticky žádný efekt, protože nový orgán neměl téměř žádné výkonné pravomoci. Komerční kolegia v jednotlivých zemích (později přeměněná na komerční konsensy) stále podléhala zemským úřadům, a tím pádem v druhé instanci dvorským kancelářím.

Ve válečné situaci po nástupu Marie Terezie monarchie vrávorala na pokraji bankrotu. Proto dominovaly reformy směřující k pokud možno okamžitému zlepšení finanční situace, dále zvyšující daňové zatížení obyvatelstva. Již v krátké pauze mezi první a druhou slezskou válkou však přišla i první, spíše jen izolovaná opatření k podpoře řemesel a obchodu. Zásadní zlom nastal až po skončení sedmileté (třetí slezské) války, kdy místo fiskálních reforem začaly dominovat reformy národohospodářské. Byla s nimi spojena především snaha o uvolnění okovů, které pro rozvoj moderního manufakturního podnikání představovaly cechy. V okolí Marie Terezie však panovala obava, že by jejich zrušení vyvolalo sociální nepokoje ve městech, proto byl vydán pouze zákaz zřizování nových. Na podkladě exaktních údajů o daném stavu a možnostech rozvoje výroby se přesto začala pomalu prosazovat liberálnější ekonomická politika vůči obchodu a manufakturnímu podnikání. Dříve udělované monopolní výsady pro tehdejší podnikatele nahradily cílené státní podpory a dotace.⁴¹

Dodat je třeba, že v roce 1753 na základě dohody s jihoněmeckými státy vznikla tzv. konvenční měna, v roce 1762 se začaly tisknout první papírové peníze, tzv. bankocetle,

³⁸ Za samostatné vlády Josefa II. však radikální liberalizace začala ohrožovat teprve se rozvíjející průmysl, proto opět přišlo ke slovu ochrannářství.

³⁹ Leopold I. v roce 1666 na podnět významného merkantilisty Johanna J. Bechera zřídil Komerční kolegium.

⁴⁰ GUGLIA, Eugen. *Marie Theresia. Ihr Leben und ihre Regierung. I.*, s. 327.

⁴¹ K tomu BĚLINA, Pavel. *Česká města v 18. století a osvícenské reformy*. Praha: Academia, 1985, s. 86 an.

sjednocovaly se míry a váhy, částečně se postátnil výkon poštovní služby a budovaly se nové silnice.

8. PODDANSKÉ REFORMY

Fyziokratické koncepce kladly velkou váhu na rozvoj zemědělství, podmíněný mimo jiného též růstem venkovské populace (s fyziokratismem spojený populacionismus, jehož hlavními vídeňskými zastánci byli známí právníci Johann Gottlob Justi a Josef Sonnenfels⁴²). Proto tereziánští reformátoři chtěli ovlivňovat i tuto oblast. Rozhodujícím producentem zemědělských produktů však byl šlechtický velkostatek, navíc spojený i výkonem správy a soudnictví vůči rolnickému obyvatelstvu (patrimoniální úřady).

Vedle zájmu na růstu populace ovlivnily poddanské reformy i další faktory. Potřebu zasahovat do poměrů na jednotlivých panstvích umocnily již zmiňované důsledky válek a katastrofální neúrody na začátku sedmdesátých let. Prováděné průzkumy navíc ukazovaly na obecně špatné postavení venkovského obyvatelstva zejména v českých zemích, ještě zhoršované excesy v zacházení s ním na některých panstvích. A přehlédnout nelze ani zájem na uvolnění pracovních sil pro vládou podporované manufakturní podnikání. Stavovské orgány i jednotlivé vrchnosti se připravovaným změnám bránily a odmítaly je jako zásah do svých soukromých práv, zejména práva vlastnického.

Poddanské reformy spojujeme v první řadě s robotními patenty, pro Čechy a Moravu z roku 1775. Jejich hlavní ustanovení vymezovala maximální míru roboty a dalších povinností jednotlivých skupin venkovského obyvatelstva vůči vrchnosti. Postavení závislého obyvatelstva zlepšovaly také změny v soudnictví, které omezovaly vrchnostenskou jurisdikci a podrobovaly ji kontrole ze strany státních orgánů (s úspěchem se však nesetkalo zřízení tribunálu, u nějž si poddaní mohli stěžovat proti útisku). K povznesení rolnického stavu významně přispěla též reforma základního a středního školství.

Robotní patent z roku 1775 měl připravit cestu k dalším změnám. Ještě před jeho publikováním panovnice schválila zajímavý projekt, nazývaný podle svého tvůrce dvorního rady barona Franze Antona Raaba raabizací. Podle něj se rušila roboty a další povinnosti rolníků, pronajímala se jim půda a za pronájem se vybíralo plnění v penězích nebo naturáliích. U naprosté většiny šlechtických velkostatkářů projekt narazil na odpor, proto se uskutečnil prakticky jen na komorních statcích, statcích královských měst a na půdě, která dříve patřila jezuitům.⁴³

9. VOJENSTVÍ

Války v 18. století představovaly běžný nástroj zahraniční politiky. Proto větší a menší vojenské střety byly téměř na denním pořádku a koalice bojujících stran se snadno proměňovaly v závislosti na konkrétní situaci. Jak jsem již naznačil, nástup mladé panovnice

⁴² K tomu například ŠUBRTOVÁ, Alena. *Dějiny populačního myšlení v českých zemích*. Praha: Česká demografická společnost, 2006, s. 106 an.

⁴³ K tomu například KUTNAR, František. *Přehled dějin Československa v epoše feudalismu. IV. Doba národního obrození 1970–1848*. Praha: SPN, 1967, s. 52 an. Celkově byla provedena na 105 panstvích patřících státu a na několika soukromých (ibidem, s. 54).

středoevropského mocnářství, i když pracně a ne bez obětí zaštitěný Pragmatickou sankcí z roku 1713, se jevil jako vítaná příležitost překreslit evropskou politickou mapu. Nikoho asi nepřekvapí, že se jí sousedé habsburského soustátí chopili a že zpozvdáli svá želízka v ohni kuly i největší evropské mocnosti.

Samotné válčení budeme brát jen jako fakt, přesto je pro naše téma velmi důležité. Důvod již známe: zpočátku bylo alfou i omegou reformního uvažování Marie Terezie. Nejen dílčí kroky z válečných let, ale též reformy z přelomu čtyřicátých a padesátých let jednoznačně směřovaly k válce. Snaha vybudovat dostatečně početnou, dobře vyzbrojenou a operativní armádu se schopným a oddaným velitelským sborem konec konců vykukovala za všemi reformami, ať se týkaly státní správy, financí, podnikání, církevní sféry nebo školství.

Slabiny nesourodé armády, stále se nacházející pod stavovským vlivem, i vojenské správy, na níž se podílely hned tři různé orgány, se projevovaly přímo na bojištích, tedy obzvláště zřetelně. Do organizace vojenské správy proto Marie Terezie výrazně zasáhla už v polovině čtyřicátých let. V roce 1745 reorganizovala rozbujelou a těžkopádnou Dvorskou válečnou radu, která nebyla centralizovaným orgánem, neboť její činnost podstatně ovlivňovaly stavovské reprezentace (znovu do její organizace zasáhla ještě v roce 1753). V roce 1746 dostal novou podobu Generální válečný komisariát, jemuž podléhala vojenská hospodářská správa.

Rozhodující okamžik pro budování moderně organizované armády nastal na konci čtyřicátých let, kdy pozici zemských stavovských reprezentací ve vojenské sféře podlomily již zmíněné decenální recesy. Umožnily totiž centrálním orgánům převzít do svých rukou celé řízení a financování armády a budovat i její zázemí (pevnosti, kasárna, školy, připravující budoucí velitelský sbor).

Budování početné a dobře připravené a vyzbrojené armády se ovšem nakonec minulo účinkem. Nová válka s Pruskem, pro kterou byla připravována, kýženým navrácením Slezska neskončila. Za vítěznou nelze označit ani tzv. válku o bavorské dědictví (bramborovou válku) z let 1778 a 1779.

10. NÁBOŽENSTVÍ A CÍRKEV

Přijetí a důsledné prosazování zásady „*wes der Fürst, des der Glaub*“, respektive v pro nás známější podobě „*cuius regio, eius religio*“, vedlo k tomu, že na počátku novověku se velmi úzce propojila státní moc s uznávanou církví. S pobělohorskou protireformací nebylo pochopitelně spojeno jen ono pověstné „temno“, nicméně na konci 17. a na začátku 18. století se stále zřetelněji dostávala do rozporu s duchem doby. S ní spojené státní uspořádání se stále zřetelněji koncentrovalo na žárlivou a důslednou ochranu stávajících pořádků. V zájmu spravedlnosti je třeba říci, že podobně se chovaly též protestantské státy a církve (T. G. Masaryk v té souvislosti psal o protestantském papeženství či protestantském jezuitismu). Jak však ukázal vývoj, typicky v Prusku, protestantské státy byly přece jen přístupnější vnímání nových společenských proudů a novým myšlenkám se dokázaly otevřít rychleji. Více než habsburská monarchie se totiž vázaly na měšťanstvo, vrstvu, která právě v této době i v habsburské monarchii nabírala sílu, aby se prodrala do pozic, z nichž bude moci určovat směr společenského vývoje.

V habsburské monarchii se úzké propojení církve a státu, které kdysi oba subjekty posilovalo, pomalu začalo obracet proti nim. V duchu primitivní, ale ve vnímání společenského dění širší veřejností zpravidla platící zásady „*spolu chyceni, spolu pověšení*“ se všechny neduhy církve snažely i na hlavu státní moci a všechny nedostatky státu odnášela též autorita církve.

Osud habsburských trůnů a katolické církve byl spojen i v 18. století. Marie Terezie byla dobrou katoličkou a své reformní záměry odůvodňovala souladem s „*náboženstvím a lidskostí*“. Ani osvícenství v podobě, jak se prosazovalo v okolí Josefa II., vesměs nebylo vysloveně protináboženské. Ve vzdělanějších vrstvách společnosti se však – pomalu – začala šířit nová víra, snažící se vyrovnat s poznatky moderní vědy a v duchu jejich univerzálnosti potencionálně tolerantní a ohledem na člověka povznášející, zušlechťující a aktivizující. Zejména široké lidové vrstvy ovšem změnu ještě vesměs nepocitovaly, v nich katolická víra téměř všude pevně zakořenila v podobě, jak ji šířila většina venkovského duchovenstva, víra plná předsudků, strachu, odevzdanosti a často až v pohanských dobách tkvících pověr. Také Marie Terezie ještě nebyla prosta všech předsudků a nedokázala být vždy dostatečně tolerantní. Ovládal ji odpor k Židům⁴⁴ a plně se nezbavila ani nechuti vůči protestantům. Josefínské osvícenství se však od náboženské nesnášenlivosti charakteristické pro předchozí století náboženských bojů už v zásadě dokázalo oprostít. Jeho přívrženci chtěli, aby církev začala „*být majákem, který svítí, a ne balvanem, který drtí*“,⁴⁵ přičemž onu drtivou sílu jim symbolizovalo Továřstvo Ježíšovo (a vůči němu snášenlivostí rozhodně neoplývali).

Nové vnímání náboženské víry logicky měnilo přístup k dosud monopolní katolické církvi. Jako jiné důležité oblasti společenského života se i její majetkové poměry a správa měly dostat pod kontrolu státu. V tom se shodli Marie Terezie i Josef II. Marie Terezie obnovila *placetum regium* pro publikaci papežských bul (1767), výrazně omezila pravomoci církevního soudnictví, vedle jiných nových biskupství zřídila biskupství v Brně a olomoucké biskupství povýšila na arcibiskupství (což až dodatečně potvrdil papež), vydávala předpisy o správě církevního majetku a ukládala patronům a farářům povinnost opravovat zchátralé kostely, omezila přijímání noviců do církevních řádů atd. S pozdější radikální Josefovou politikou, směřující k rušení klášterů nebo k toleranci jiných vyznání, však panovnice již nesouhlasila: „*Jsem příliš stará na to, abych se někdy přidala k takovým zásadám. Přeji si ale, a prosím Boha, aby to můj nástupce nikdy nezkoušel. Ani on, ani ti, kteří přijdou po něm, by nebyli šťastnější.*“⁴⁶

Když papež Kliment XIV. v roce 1773 zrušil jezuitský řád, vyvolal v habsburské monarchii spory o způsob realizace tohoto rozhodnutí. Tajná komise, jmenovaná panovnicí, zastávala radikální postoje, které se panovnice pod vlivem kardinála Migazziho snažila tlumit. Jednalo se nejen o náboženské otázky (pastoraci), ale též o zajištění majetku před možným zašantročením a o působení exjezuitů ve školství.

⁴⁴ Zejména na přelomu let 1744 a 1745 vydala pro Čechy a pro Moravu s „rakouským“ Slezskem patenty o vystěhování Židů. Pod tlakem svého okolí i z ciziny byly v roce 1748 odvolány, ale zároveň byla vypsána toleranční daň a Židy postihla řada omezení.

⁴⁵ To ve stejném smyslu, ale již v jiné rovině o úkolu církve v současné společnosti nedávno řekl biskup Václav Malý (*Právo*, 22. prosince 2016, č. 298, Literární a kulturní příloha Salon, s. 1).

⁴⁶ Citováno podle FRAIS, Josef. *Reformy Marie Terezie a Josefa II. (a nejen v českých a moravských zemích)*, s. 110.

11. ŠKOLSTVÍ

Před několika lety jsem si z internetu stáhl půvabný portrét Marie Terezie, který vznikl v souvislosti s kdysi populárním televizním programem. Povedená dětská kresba je doplněna textem: „*Můj největší Čech je Marie Terezie, protože zařídila povinnou školní docházku.*“ Přestože konstatování o „*zařízení*“ povinné školské docházky není přesné, je dokladem toho, že v naší veřejnosti v souvislosti s reformami Marie Terezie rezonuje právě reforma základního školství – a oprávněně.

Mezi školskými reformami tereziánského období však tato reforma nebyla první ani poslední. Zvýšený zájem o školství vycházel z nového pohledu na vzájemný vztah panovnické (státní) moci, církve a obyvatelstva. Absolutistický režim až do první poloviny 18. století odůvodňoval své autoritářství v politické i duchovní rovině odkazy na slabosti a chyby jednotlivců, kteří potřebují pevné vedení, dohled, usměrnění, kontrolu a donucení. Osvícenské myšlení tento pohled nahradilo jiným, a vlastně opačným: lidské slabosti a chyby nejsou něčím *a priori* daným, ale důsledkem poměrů, v nichž lidé vyrůstají.⁴⁷ Zákonodárstvím a činností státního aparátu je proto třeba změnit poměry tak, aby (mimo jiné) pozitivně působily na člověka a cíleně potlačovaly jeho slabosti a chyby.

V duchu důrazu na budování byrokratické správy a silné armády se tereziánské reformní úsilí nejdříve upnulo k přípravě budoucích vyšších státních úředníků a důstojnického sboru. Syny převážně ze šlechtických rodin mělo pro státní službu připravovat ve Vídni nově vytvořené *Collegium Theresianum* (1746), „*první opravdu čistě osvícenské vyučovací středisko, které se stalo baštou nového směru i v právní nauce*“.⁴⁸ Vznikla též Vojenská akademie (1751) a pro vzdělávání v mezinárodních vztazích Orientální akademie (1754). Už od dob předchůdce Marie Terezie fungovala Technická vojenská akademie (1720).

Řada reformních kroků se dotýkala univerzitního studia. Reforma univerzit se připravovala už od začátku století, ale dlouho narážela na odpor jezuitů, kteří zcela ovládali teologické a filosofické fakulty.⁴⁹ Přesto v Praze byly důležité změny ve výuce provedeny již ve čtyřicátých letech, kdy na fakultách vznikly nové stolice (například domácí právní praxe nebo státního, přirozeného a lenního práva). Impuls k urychlení změn dal v roce 1745 příchod Gerarda van Swietena, jemuž panovnice svěčila reformu lékařské fakulty. Za reformou obsahu právnického studia, spojenou především se zaváděním již zmíněných nových vyučovaných předmětů a završenou v letech 1753 (ve Vídni) a 1754 (v Praze), zase musíme vidět Paula Josefa Rieggera, působícího v Tereziánském kolegiu, a Karla Antona Martiniho, postaveného na vídeňské právnické fakultě do čela nové stolice přirozeného práva a známého především z přípravy občanského zákoníku.

⁴⁷ K tomu ŠAMALÍK, František. *Úvahy o dějinách české politiky*, s. 203.

⁴⁸ KLABOUCH, Jiří. *Osvícenské právní nauky v českých zemích*, s. 144.

⁴⁹ ČORNEJOVÁ, Ivana. *Tovaryšstvo Ježíšovo. Jezuité v Čechách*. Praha: Mladá fronta, 1995, s. 204 an. Monopol jezuitů přednášet na filosofické fakultě narušilo v roce 1763 jmenování Karla Jindřicha Seibta mimořádným profesorem „*pěkných nauk*“. Pro nás je zajímavé, že následně byly povoleny přednášky o kamerálních vědách významnému právníku Josefu Ignáci Bučkovi a později (1784) se díky němu přenesly na právnickou fakultu. J. I. Buček tak na pražské právnické fakultě založil tradici národohospodářství.

Zárukou správného fungování univerzit v duchu státní politiky se stala státní správa, tvořená od roku 1760 Dvorskou školskou komisí, jí podřízenými provincionálními (zemskými) komisemi a fakultními studijními direktory, stojícími vedle akademických funkcionářů.⁵⁰ Na právnické fakultě v Praze se studijním direktorem stal osvícenec baron František Karel Kressl z Kvaltenberku (Kressel von Qualtenberg), angažující se též v církevních reformách. Reforma tak na jedné straně díky zřízení nových stolic a příchodu nových lidí přinesla modernější obsah výuky, ale na straně druhé univerzitu přeměnila ve státní učiliště k výchově kněží a státních úředníků, svázané přísnými regulemi. Profesori museli přednášet podle jednotných a podrobných osnov a používat předepsané učebnice, což přineslo i dočasné utlumení vědeckého bádání ve společenských vědách.

Pro komplexní reformu nižšího školství se vytvořily podmínky až na začátku sedmdesátých let, kdy hrabě Johann Anton Pergen, známý spíše jako pozdější budovatel policejního aparátu, připravil ambiciózní koncept školské politiky. Správu školského systému chtěl svěřit státnímu orgánu, vzdělávání podřídit především zájmům státu a dítěte, výuku sjednotit (probíhat měla v němčině a podle jednotných osnov) a její zabezpečení svěřit laikům. Poslední bod ovšem nebyl přijatelný pro panovnici ani pro hraběte Kounice-Rietberga.⁵¹

Klíčový dokument, Všeobecný školní řád pro německé normální, hlavní a triviální školy ve všech císařsko-královských dědičných zemích, připravil v roce 1774 bývalý zaháňský probošt Johann Ignatz Felbinger, povoláný z pruské části Slezska. Reforma byla financována především ze studijního fondu, do něž byl převeden jezuitský majetek. Vznikla síť tzv. triviálních škol, hlavní školy v krajských městech a normální (vzorové) školy v hlavních městech jednotlivých zemí, sloužící především pro výchovu budoucích učitelů.

Nová soustava škol zpřístupnila školní docházku všem dětem, ale povinnou školní docházku panovnice ještě nezavedla, jak se domnívala malá autorka jejího portréту a spolu s ní mnozí další. K jejímu zavedení však tímto opatřením důrazně nakročila.

Dílními opatřeními se snížil počet latinských gymnázií, která sloužila především pro přípravu kněžského dorostu a dříve je plně ovládali jezuité. Byl pro ně vypracován nový studijní řád, protože jezuitský způsob výchovy osvícencům obzvlášť ležel v žaludku,⁵² a většinu gymnázií převzali piaristé. Opomenout nelze, že vznikla také řada specializovaných škol připravujících odborníky pro různé profese: kreslířská, mědirytecká, obchodní, báňská, mechanická, prašlácká ad.

Tu je snad namísto ještě připomenout, že v roce 1746 v Olomouci vznikla první vědecká společnost v českých zemích, *Societas incognitorum eruditorum* (Společnost anonymních učenců), a v roce 1774 v Praze přímá předchůdkyně dnešní Akademie věd – *Privatgesellschaft in Böhmen zur Aufnahme der Mathematik, der vaterländische Geschichte und der Naturgeschichte* (Soukromá společnost v Čechách pro povznesení matematiky, vlasteneckého dějepisu a přírodovědy).

⁵⁰ K tomu například KLABOUCH, Jiří. *Osvícenské právní nauky v českých zemích*, s. 170 an.

⁵¹ BLED, Jean-Paul. *Marie Terezie. Zakladatelka moderního státu*, s. 241–242.

⁵² Když na jezuitskou výchovu ze svého dětství a mládí vzpomínal dlouholetý voják a český vlastenec Jan Jeník z Bratřic, mimo jiné napsal, že „nočních strašidel báli jsme se všickni“, že „titěrkami krmili a vyučovali nás tito páni jezuiti“ a „že jsme se malounko co učili, však ale velmi mnoho modlili“, ale zároveň s porozuměním vychovatelů „při tom hodně čtveračili“. A dospěl k závěru, že „až kasárna učinila mne trošku člověkem“(!). (POLIŠENSKÝ, Josef – ILLINGOVÁ, Ella. *Jan Jeník z Bratřic*. Praha: Melantrich, 1989, s. 160, 164, 165.)

12. TEREZIÁNSKÉ REFORMY V BĚHU ČASU

Významný český historik Josef Šusta téměř před sto lety formuloval mnohokráté potvrzenou pravdu, že „každá doba má svou mentalitu a že není možno naší psychologií vždy měřiti ceny a názory tehdejších generací“.⁵³ Poselství této moudré věty by měl mít na mysli každý, kdo se obrací k minulosti, a své soudy by jím měl stále verifikovat. Avšak na druhé straně, i když si budeme vědomi toho, že nelze „naší psychologií vždy měřiti ceny a názory tehdejších generací“, právě proto, že „každá doba má svou mentalitu“, ani my se mentality naší doby nedokážeme zcela zbavit. I při největší obezřetnosti tak vždy budeme neuvědoměle do hodnocení dějů minulých vnášet své vědomosti (a neznalosti), zkušenosti, stereotypy, vize či předsudky. J. Šusta si byl této skutečnosti podle mne dobře vědom, alespoň tak si vysvětlují jeho slůvko „vždy“, respektive spojení „není možno [...] vždy měřiti“.

Tedy, aniž bych chtěl našim předchůdcům předhazovat vědomou snahu falšovat dějiny, nemohu nevidět, že se s jejich hodnocením tereziánské doby ne ve všem shodnu (ostatně neshodnu se ani se svými mladšími kolegy nebo dokonce i vrstevníky;⁵⁴ ale snad je zřejmé, že zde nepůjde o osobní stanovisko, ale o převládající dobový pohled). Proto jistě nebude na škodu, když se podíváme, jak na tereziánské reformy nahlíželi naši předkové. Vybral jsem k tomu, jsou-li k dispozici, především učebnicové texty, neboť učebnice dějepisu ovlivňovaly pohled široké veřejnosti a učebnice právních dějin budoucí právníky.

Než dojde na učebnice, zastavím se u prvních bezprostředních reakcí. Ty byly spíše negativní. Ale habsburská panovnice není první ani poslední, koho veřejnost i historiografie ocenily až s odstupem času. Nálady širší veřejnosti dokládá například konstatování historika, věnujícího se poměrům v českých městech: „V městských kronikách a pamětech té doby nechybějí důkazy, že osvícenské reformy byly v tomto prostředí přijímány téměř vždy rozpačitě.“⁵⁵ Ještě výmluvnější jsou zprávy o radostných až zlomyslných reakcích Vídeňanů na úmrtí Marie Terezie, které zmiňuje historik a od roku 1793 profesor češtiny na pražské univerzitě František Martin Pelcl (*1734).⁵⁶ Tentýž autor sice konstatoval, že „byla z nejlepších žen, které kdy byly na trůně“, ale pak pokračoval velmi kriticky. Podle něj „k Čechům byla jí vštípena již za mládí nenávisť a jednala s nimi nejinak než macecha. Čechy se netěšily její velkomyslnosti a dobrotě“ a „stalo [se] mnoho opatření a změn, království škodlivých“, z nichž některá i vypočítával. Zároveň však – v duchu dobové úcty k panovníkovi a trochu v rozporu se svým předchozím odsudkem Marie Terezie – neopomenul dodat, že chyby „se nesmějí přičítati tak jí jako spíše rakouským ministrům a radům, kteří Čechům nikdy nepřáli“.⁵⁷ Jak je tedy zřejmé, Marie Terezie se v českých zemích spojovala především s tíživými roky opakujících se válek, s vysokými daněmi, špatnou sociální situací a nepřízní vůči Čechům (zatímco k osobě spoluvládnoucího Josefa II. se zpočátku upíraly naděje na zlepšení).

⁵³ ŠUSTA, Josef. Soumrak západní vzdělanosti a jeho německý prorok. *Český časopis historický*. XXVII a XXIX; citováno podle ŠUSTA, Josef. *Z dob dávných i blízkých. Sbirka rozprav a úvah*. Praha: Vesmír, 1924, s. 29.

⁵⁴ K tomu VOJÁČEK, Ladislav. Glosa na okraj jednoho sborníku, jednoho vynálezu a různých generačních a skupinových pamětí aneb Hlas z obklíčení. *Časopis pro právní vědu a praxi*, 2010, roč. 18, č. 2, s. 204–207.

⁵⁵ BĚLINA, Pavel. *Česká města v 18. století a osvícenské reformy*, s. 91.

⁵⁶ PELCL, František Martin. *Paměti*. Praha: SNKLHaU, 1956, s. 30.

⁵⁷ *Ibidem*, s. 27 an.

Hodnocení, která vznikla s větším odstupem, už nacházejí pro reformní politiku Marie Terezie větší pochopení a liší se především v akcentech, kladených na ta či ona opatření. Často se v nich objevuje asi oprávněné konstatování, že vůči Čechům (případně Čechám nebo českým zemím) byla přísnější než vůči ostatním. Jen zdůvodnění je různé. Současník panovnice její postoj spojoval s výchovou, pozdější hodnocení spíše poukazovala na chování českých stavovských činitelů v době okupace cizími vojsky, zejména na to, že se ochotně podřídili bavorskému panovníkovi.

Konzervativně laděný historik druhé poloviny 19. století V. V. Tomek spojoval reformy Marie Terezie výlučně s potřebami a negativními dopady, spojenými s válkami s Pruskem a jeho proměnlivými spojenci, a neopomenul připomenout ztrátu jedné třetiny území zemí Koruny české: „*Výboj Fridricha krále pruského, kterým koruna česká násilně zba-vena byla třetiny svého území, ukázal zřetelně potřebu zvětšení a lepšího zřízení vojenské moci Rakouska, mělo-li býti bezpečno proti dalším podobným útokům v budoucnosti. Ku provedení toho vláda Marie Terezie nevyhnutelně musila vymáhati větší berně na zemích; aby pak země mohly snést těžší břemeno, bylo starati se pilněji než dosud o jejich zvelebení, o povznesení hmotného jejich blahobytu a duchovního vzdělání národů.*“ V podstatě také opakoval Pelcovo tvrzení, že Marie Terezie „*při všech šlechtetných vlastnostech svých mívala k Čechům méně náklonnosti než k Vídeňanům*“.⁵⁸

Josef Pekař ve své středoškolské učebnici z roku 1914 konstatoval, že tereziánské reformy jen poněkud upravily cestu „*kritickému racionalismu osvícenskému*“. Panování Marie Terezie podle něj má zvlášť důležité místo v dějinách vývoje našich zemí v jednotný stát, protože Marie Terezie položila základ k administrativnímu spojení českých a rakouských zemí, a tak otevřela cestu – k tehdy ještě existujícímu – dualismu.⁵⁹

V prvorepublikové učebnici, která se ve výkladech o vládě Marie Terezie od předchozí téměř vůbec neliší, Josef Pekař opět konstatoval, že panování Marie Terezie má zvlášť důležité místo v dějinách vývoje našich zemí v jednotný stát. Pouze neutrální konstatování, že položila základ k administrativnímu spojení českých a rakouských zemí, doplnil odsudkem, že „*jako prvá zradila přísahy, jimiž se zavázala dbáti samostatnosti státu českého*“.⁶⁰ Byla to zřejmá úlitba době, ovšem jen v expresivní formě, nikoliv v obsahu. Na „*opuštění cesty ústavní*“ v souvislosti s reformou z roku 1749 totiž Pekař upozorňoval i ve starší učebnici.

Začátkem padesátých let minulého století vydal kolektiv autorů vedený Václavem Husou učební text *Dějiny ČSR*. Kapitulu věnovanou osvícenskému období napsala Marie Husová. Odlišnost přístupu evokují především název kapitoly (*Počátky manufakturní výroby – Osvícenský absolutismus – Zrušení nevolnictví*) a proporce výkladu, v němž je hlavní pozornost věnována hospodářskému vývoji a postavení nevolníků a dělníků v manufakturách. Jako v jiných pracích z tohoto období autorka často operuje s pojmy „*pokrok*“ a „*pokrokovost*“. Zdůrazňuje, že reformy nebyly pouhým důsledkem osvícenských názorů, ale „*nutným a zákonitým důsledkem růstu nových kapitalistických vztahů uvnitř rozkládajícího se feudálně nevolnického hospodářsko-společenského zřízení*“ a že

⁵⁸ TOMEK, Václav Vladivoj, *Děje království českého*, s. 307, 308.

⁵⁹ PEKAŘ, Josef. *Dějiny naší říše se zvláštním zřetelem ke královstvím a zemím v říšské radě zastoupeným*. Praha: Historický klub, 1914, s. 118 an.

⁶⁰ PEKAŘ, Josef. *Dějiny československé*. Praha: Historický klub, 1922, s. 108.

„v tomto rozkladu feudalismu a narůstání kapitalistických vztahů měla absolutistická moc ve společenském vývoji relativně pokrokovou úlohu“. Reformy Marie Terezie a Josefa II. podle autorky „dokončily dlouhodobý proces vytváření absolutistického centralizovaného státního celku, který se měl stát i velkým tržním odbytištěm. Měly jimi být vytvořeny předpoklady pro celkový hospodářský rozvoj a mocenské zmožnění habsburské monarchie“.⁶¹ Za zmínku snad stojí, že když v roce 1954 v Československu vyšly *Stručné dějiny Rakouska* marxistické historičky a publicistky Evy Priesterové, na něž jsem jednou odkazoval, autoři českých redakčních poznámek neopomenuli doplnit, že autorka „přeceňuje význam osobnosti i pokrokovost Marie Terezie, která k pokrokovým opatřením přistupovala většinou pod tlakem nevyhnutelné nutnosti a naprosto nebyla jejich iniciátorkou“.⁶²

Středoškolská učebnice z roku 1972, kterou už jen pod svým jménem vydal Václav Husa, v příslušných pasážích vychází ze své předchůdkyně, jen je podstatně stručnější.⁶³ Pojetí výkladu opět charakterizuje název kapitoly VII.: „Rozklad cechovního zřízení a rozvoj manufaktur. Boj poddaného lidu za zrušení nevolnictví“ (s. 119). Autor označil selské povstání z roku 1775 za „nejmohutnější třídní boj venkovského lidu od doby velkého povstání roku 1680“ (s. 128) a vydání robotního patentu téhož roku přičítal jen povstání a hromadnému odporu proti robotním povinnostem o žních. Odpustil si však kritickou poznámku z předchozího textu, že Marie Terezie usilovala o zlepšení postavení nevolníků „nikoli ovšem z lidského zájmu o ně, nýbrž proto, aby jich mohlo být plně využito pro zájmy státu“.⁶⁴ Správní reformy viděl jako dovršení „staletého úsilí Habsburků o vytvoření absolutistické centralizované monarchie“ (s. 123) a jako „velmi významnou“ ocenil školskou reformu (ibidem).

Učební texty věnované českým právním dějinám si pochopitelně všímaly především reforem státního aparátu a jejich dopadu na státoprávní poměry v českých zemích, případně – vesměs velmi stručně – i kodifikačních snah. První z nich akcentovaly především omezování práv stavů a s ním spojené oslabování české státnosti. Na konci 19. století Jaromír Čelakovský⁶⁵ zdůrazňoval, že reformy rušily české ústavní poměry („české“ ve smyslu celku zemí Koruny české i pouze ve spojení s Královstvím českým). Hlavním účelem změn z roku 1749 bylo, „aby správa a soudnictví v zemích českých a rakouských byly zcentralizovány, zároveň aby správa od soudnictví v nejvyšší instanci byla oddělena, a aby úřady a soudy pozbyly docela veškeré povahy stavovské a staly se toliko orgány zeměpanské správy s povahou byrokratickou“ (s. 78). Když J. Čelakovský psal o zrušení královského místodržitelství, porovnával tento krok se zrušením české dvorské kanceláře a citoval Bohuše Riegra (s. 79): „I to byl převrat, ne snad toliko administrativní, nýbrž státoprávní. Byloť staré místodržitelstvo sborem a úřadem ústavním stejně jako česká dvorská kancelář; a značila-li tato samostatnost českého státu, značilo ono samosprávu země České a stavů jejích, – značil-li pád kanceláře hlavní dílo rakouského centralismu, značil pád místodržitelstva v přední radě uvedení státní byrokracie do Čech.“

⁶¹ HUSA, Václav a kol. *Dějiny ČSR*. Praha: Naše vojsko, 1954, s. 142 a 149.

⁶² PRIESTEROVÁ, Eva. *Stručné dějiny Rakouska*, s. 266.

⁶³ HUSA, Václav. *Československé dějiny do roku 1918*. Praha: SPN, 1972. Přestože je pasáž, která nás zajímá, v podstatě jen zestručněnou verzí předchozího textu, M. Husová je v tiráži uvedena jen jako ta, která Husův text doplnila a připravila k vydání.

⁶⁴ HUSA, Václav a kol. *Dějiny ČSR*, s. 148.

⁶⁵ ČELAKOVSKÝ, Jaromír. *Pověštné české dějiny právní*. Praha: vl. nákladem u J Otty, 1892, s. 78 a 79.

Jan Kapras, který bezprostředně po vzniku první republiky podal podrobný učebnicový výklad o tereziánských reformách, opět zdůraznil protistavovské zacílení. Podle něj Marie Terezie, „*opírajíc se o nové pojetí moci státní, které ztotožňovalo ji s mocí zeměpanskou, byla stavům nepřívětivá a pokládala práva stavovská pouze za škodlivé obyčejy. [...] Hlavním účelem všech změn bylo utvořit v zemích habsburských dobrý finanční a vojenský základ, jehož do té doby neměly. Theoreticky chtěl stát osvíceného absolutismu oblažovati své poddané.*“ Jako pokračovatel J. Čelakovského akcentoval, že panovnice „*svými reformami zasadila [...] státnímu právu koruny České ránu nemalou a velmi nebezpečnou*“.⁶⁶ Ve stručnější učební pomůcce, zdánlivě rozporně, ale výstižně, napsal, že Marie Terezie svými reformami položila „*skoro ve všech věcech základ k postupu Josefa II.*“; přičemž ale její reformy „*jsou pronikavější a hlubšího dosahu státoprávního nežli reformy Josefa II. a jsou také výsledkem svým trvalejší*“.⁶⁷

Pro jiného prvorepublikového právního historika Bohumila Baxu byl rok 1749, kdy se uskutečnila Haugwitzova reforma, periodizačním mezníkem (1749–1918).⁶⁸ Podle něj však „*zrušení české dvorské kanceláře se přikládal před převratem příliš veliký význam*“ (s. 238), když se interpretovalo jako konec českého státu. Zároveň však připustil, že mělo „*ve svých účincích nepřívětivý vliv na státoprávní vývoj zemí koruny české*“ (s. 239). Státní samostatnosti zemí Koruny české se sice nedotklo, ale „*znamená ztrátu správní samostatnosti zemí koruny české*“ (s. 231). Podle něj Marie Terezie, když plnila panovnickou povinnost usilovat o dosažení nejvyššího blaha státu a poddaných, rušila stavovské výsady, ale neviděla (nebo nechtěla vidět), že s likvidací výsad stavů likviduje i práva země. Spolu s tím však správně zdůrazňoval (s. 234), že „*osvícenský absolutismus zdokonaluje pojetí státu. Rází si cestu přesvědčení, že stát není jen útvarem právním, nýbrž zároveň také útvarem společenským (sociálním). V této druhé své povaze jest stát povinen pečovat o ty, kdož v důsledku vlastní slabosti a daných skutečností mohou snadno podléhati útisku*“.

Václav Vaněček, autor učebních textů, z nichž se právním dějinám učili čeští studenti na právnických fakultách od konce války až do poloviny osmdesátých let minulého století, v podobě své učebnice z roku 1975⁶⁹ charakterizoval osvícenský absolutismus jako „*absolutismus provádějící reformy, jakých v okamžité situaci si zachování feudalismu vyžaduje a jež zároveň usnadňují nástup kapitalismu*“. Reformy jsou možné proto, že intelektuální kruhy v této době ovládla „*racionalistická filosofie, nejčistší výraz ideologie mladé buržoazie*“. Z reformem postupně vzpomínal vytvoření prostoru pro zakládání manufaktur, centralizaci a byrokratizaci státního aparátu, úsilí o administrativní a ústavní splynutí monarchie v jeden celek a spojení tohoto procesu se zaváděním němčiny do škol a úřadů a oslabování vlivu katolické církve, přičemž ovšem „*i v ní se objevují proudy osvícenské*“ (vše s. 230). Pro český stát je to „*období ovšem zcela nepřívětivé*“, neboť „*roku 1749 jsou těžkými ranami zasahovány sloupy, držící dosud zvláštní postavení České koruny v habsburském soustátí*“ (s. 231). Autor se podrobně věnoval též poddanským

⁶⁶ Obě citace KAPRAS, Jan. *Právní dějiny zemí Koruny české. III.* Praha: nákladem České grafické unie, a. s., 1920, 134.

⁶⁷ KAPRAS, Jan. *Přehled právních dějin zemí České koruny. I., II. Právní prameny a dějiny státního zřízení do roku 1848.* Praha: nákladem vlastním, 1930, s. 188.

⁶⁸ BAXA, Bohumil. *Dějiny práva na území Republiky československé.* Brno: Právník, 1935, s. 231.

⁶⁹ VANĚČEK, Václav. *Dějiny státu a práva v Československu do roku 1945.* 3. doplněné a přepracované vydání Praha: Orbis, 1975.

reformám. Jednak psal, že sedmdesátá léta s velkým selským povstáním, „s pronikavými reformami poddanskými“ a tlakem intelektuálů na vládu „jsou obdobím příprav pro vlastní osvícenské reformy josefínské“ (s. 230), ale na jiném místě poddanské reformy zpochybňoval, když toto slovo dal do uvozovek a konstatoval, že jimi mělo být co nejdříve zachráněno pro vrchnosti a v lidech vzbuzen dojem, že je o ně „nahore“ zájem (s. 253). Zákonodárství tohoto období „významně napomáhá k prvnímu zajištění základních elementů nové kapitalistické základny v našich zemích“ (s. 231).

ZÁVĚREM: „JAKMILE DOZRAJE DOBA...“

„Jakmile dozraje doba, není síla, která by zadržela novou myšlenku,“ napsal současník Marie Terezie Voltaire.⁷⁰ V polovině 18. století doba pro nové myšlenky už dozrála, pro činy z nich vyvozené se však teprve začínala rozvíjet. V myšlenkovém světě se prosazovala touha po svobodě, dávající všem rovné šance a umožňující rozhodovat o vlastním bytí i „věcech veřejných“. Avšak „náklonnost ke svobodě se [...] projevovala spíše v knihách než v činech“.⁷¹ Citované konstatování, vypůjčené od Alexise de Tocqueville, sice patřilo před-revoluční Francii, ale o realitě habsburské monarchie platilo dvojnásob. Staré v ní už sice mizelo, ale nové za – zpočátku asi neuvědomělé a později zdrženlivé – asistence habsburské panovnice teprve složitě vznikalo.

Jak tedy dnes hodnotit počínání panovnice „na rozhraní věků“?

Marie Terezie byla rozpolcená jako doba, do níž se narodila. *Cum grano salis* lze říci, že byla ženou tradice, ale panovnicí budoucnosti. Výchovou a životními návyky nesporně vězela ve starší době. Žily v ní hodnoty barokního katolicismu, v nichž ji vychovali, a to samozřejmě ovlivňovalo i její vystupování jako panovnice. V prvních letech své vlády proto stála (i) za razantními protižidovskými opatřeními, v nichž se s předsudky propojily i politické důvody.⁷² Nebyla příliš tolerantní k protestantům a bránila realizaci radikálnějších záměrů Josefa II. v rolnické otázce nebo vůči nekatolíkům. Svým podpisem pod trestní zákoník také stvrdila zcela zjevné přežitky v soudní praxi.

Panovnicí budoucnosti byla výběrem svých nejbližších spolupracovníků, schopností naslouchat těm, kterým věřila, opatrnou otevřeností vůči novým řešením, včetně toho, že „pro blaho státu“ neváhala zasáhnout do dosud autonomní církevní (a školské) sféry, ochotou změnit svá rozhodnutí, když se neosvědčila, ale i takovou pro nás zdánlivě běžnou skutečností, že si vzala muže, kterého milovala. S budoucností ji nesporně spojoval též pragmatický přístup k řízení konglomerátu zemí a jejich historických uskupení, jimž vládla a z nichž chtěla vytvořit funkční celek. Nebyla „revolucionářkou z boží milosti“ jako její netrpělivý a radikální syn Josef.⁷³ Mnohé myšlenky osvícenských filosofů ji zcela zřejmě děsily. A není divu, protože si zřejmě dobře uvědomovala, že v podobě rozvíjené ve druhé polovině 18. století už otřásají základy toho, co považovala za jednu dané, ale

⁷⁰ Citováno z: <<http://citaty.net/autori/voltaire/?q=271386>>.

⁷¹ DE TOCQUEVILLE, Alexis. *Starý režim a revoluce*. Praha: Academia, 2003, s. 42.

⁷² Zesílené antipatie chovala k pražským a obecně českým Židům, které vinila z ochotné podpory bavorské okupační moci; k tomu GUGLIA, Eugen. *Maria Theresia. Ihr Leben und ihre Regierung*. I., s. 330–333.

⁷³ Obdobně označil Josefa II. Hans Magenschab v titulu své i česky vydané práce (MAGENSCHAB, Hans. *Josef II. Revolucionář z boží milosti*. Praha: Brána, 1999).

čemu už její syn a jeho generace takovou váhu nepřikládali a někdy se tomu dokonce – s „filosofy“, jak se obecně označovali osvícenští myslitelé – posmívali.

Přesto revoluční přeměnu společnosti, včetně pohledu na stát a jeho fungování a na roli práva, svým přístupem k panovnickým povinnostem odstartovala a předurčila i její budoucí podobu. Naslouchala schopným lidem, i když o nich věděla, že sympatizují s myšlením „nebezpečných“ francouzských filosofů. Jako příklad, nad který není, poslouží kníže Václav Antonín Kounic-Rietberg, jenž ji provázal po větší část jejího vládnutí. Svému budoucímu spoluvládcí a nástupci spolu s manželem připravila studijní plán, který jej – na rozdíl od jejího vzdělávání – na základě nejnovějších poznatků systematicky připravoval na budoucí vládnutí. Ocenit je třeba i její ne zcela samozřejmý komplexní pohled na společnost. Vědomí toho, jak spolu jednotlivé její složky souvisí a vzájemně se ovlivňují, se odrazilo nejen v šíři reformních zásahů, ale též v opatrnosti, s níž k reformám přistupovala. Své představy pak prosazovala důsledně, ale ne dogmaticky. Byla si vědoma odpovědnosti, kterou má vůči svým „*poddaným*“, a snažila se jí nezpronevěřit. Především si však osvojila víru v možnost účelné úpravy lidských věcí prostřednictvím rozumu, která se – později – stala ve vnitřní politice států oporou demokracie a právního státu a v mezinárodních vztazích inspirátorkou mírových snah založených na vzájemné spolupráci mezinárodního společenství.

Marie Terezie byla aktivní a odpovědná panovnice, která se zcela oprávněně stala symbolem všeho, co je s dobou její vlády spojeno. Patří k ní tedy jak zlepšení soudního řízení a omezení hrdelních jurisdikcí, tak hrůzné mědirytiny z trestního zákoníku, modernizace obsahu vysokoškolské výuky i podřízení univerzit přísnému státnímu dozoru, vytvoření předpokladu pro zavedení školní docházky i pronásledování Židů, „její“ robotní patenty, ale též neúměrné daňové zatěžování a tvrdé zákroky proti bouřícím se nevolníkům, péče o organizační výstavbu církve i její podřizování státu, přijetí zdravotních řádů i počátek „organizovaného“ hazardu v Čechách,⁷⁴ podpora vědeckých společností i zřízení cenzurní komise, jež podle dobového autora „*jest morem věd*“ a cenzorem „*je často veliký osel*“...⁷⁵ Suma sumárum však to pozitivní převažuje, protože k jejímu panování především patří – v habsburské monarchii první – rázné, ale rozvážené nakročení na cestu vedoucí k modernímu státu, k jeho efektivnějšímu řízení prostřednictvím profesionálního aparátu a pro všechny platných právních předpisů a k sociálně spravedlivější společnosti, tedy k tomu, co dnes – se všemi klady i zápory – považujeme za západní civilizaci.

Víra rodičů Marie Terezie, že se zrodila nová naděje světa (*Renascens Spes Orbis*), našla naplnění v dceřině reformní činnosti, i když jejich i její představa o budoucím světě by s tím naším jistě příliš nekonvenovaly. Ani my však nemáme záruku, že nás naše dnešní rozhodnutí dovedou tam, kam si myslíme. Podstatné je, aby v tom, co vytváříme, naši potomci nacházeli více pozitiv než negativ, jako my nacházíme u tereziánských reforem.

⁷⁴ Současník doplnil svou informaci o tom, že Marie Terezie zavedla v Čechách loterii, povzdechtem: „*Znal jsem celé rodiny, které chodily na žebrotu a bídně hynuly, poněvadž veškeren svůj majetek prosázely v loterii*“; PELCL, František Martin. *Paměti*, s. 29.

⁷⁵ *Ibidem*, s. 30.

A Monarch on the Borderline of Two Époques, on the Way towards Modern State and Law (Three Hundred Years Ago Maria Theresa Was Born)

Ladislav Vojáček

Abstract: The article commemorates the three hundredth anniversary of the birth of Maria Theresa, which falls on the 13th of May 2017. The author introduces Maria Theresa as a symbol of the times when Habsburg monarchy cautiously, yet determinedly took the path that led to the modern state (to its more effective functioning with the use of professional staff and legal norms applicable to everyone), and to more just a society. In other words, to what we today call western society – with all its strengths and weaknesses. Maria Theresa started the revolutionary transformation of society, including the new perspective on the functioning of the state and of the role of law, with the help of her responsible attitude to her duties as a head of state and her ability to reflect the needs of society. The author deals with the motivations, content and consequences of the most important Theresian reforms. He mentions the reforms of state apparatus (new organisation and professionalization of advisory and administrative bodies, as well as judiciary), codification of the Czech-Austrian criminal and exchange law, as well as the efforts to codify civil law and to adopt financial, military, commercial, villeinage, church and school reforms. He appreciates that, although these reforms were less radical than those later introduced by Joseph II., they were often more permanent. The author also pays attention to how the Theresian reforms were assessed by her contemporaries as well as (legal) history textbooks of the end of 19th and the beginning of 20th century, of the times of the First Czechoslovak Republic and of the post-February Czechoslovakia and Czechoslovakia in the times of normalisation.

Key words: Maria Theresa, Habsburg Monarchy, Czech lands; enlightened absolutism, reform